

2025

Конкурс ЛУЧШИЙ СТУДЕНТ

МЕСТО:
ASTANA, KAZAKHSTAN

ДАТА:
25 AUGUST 2025

✉ els_science@mail.ru

🌐 www.irc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНКУРС
«ЛУЧШИЙ СТУДЕНТ»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova

Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)

T. Khushruz (Uzbekistan)

A. Azizbek (Uzbekistan)

F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

25 АВГУСТА 2025 г.
Астана, Казахстан

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524315>

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ, ӘДІСТЕМЕЛІК КӨМЕКТІҢ РӨЛІ

Б.А. МАТАЕВ

PhD докторы, қауымдастырылған профессор Ә. Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті, Павлодар қ

КАРЖАСОВА Г.

«Педагогика және психология» ББ студенті, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар
педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Аннотация: Бұл мақалада ерекше білім берудің маңыздылығы және оның балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне әсері қарастырылады. Сонымен қатар, әдістемелік көмектің рөлі мен тиімділігі талданады. Зерттеуде ерекше білім беруді ұйымдастыру жолдары, инклюзивті білім берудің артықшылықтары, балалардың әлеуметтік және психологиялық дамуын қолдау әдістері сипатталады.

Кілтті сөздер: әлеуметтік-психологиялық бейімделу, әдістемелік құралдары

Кіріспе

Қазіргі таңда ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың білім алуға тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету – маңызды міндеттердің бірі. Олардың даму ерекшеліктеріне байланысты оқыту жүйесінің іс-жүзінде мінез-құлықты ұйымдастыруға қабілеттілікті арттыру қажет. Сондай-ақ ерекше қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, олардың дамуын қолайлы жағдайлар жасау күттірмейтін мәселе болып табылады. Ерекше білімді қажет ететін балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету баланың жеке дамуын, оқуға, қарым-қатынасқа бейімделуін қамтамасыз етеді. Осылайша, ерекше білім алушылар, ата-аналар, балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіне қатысатын мамандар психологиялық-педагогикалық қолдау түрлерін жақсы түсінуі маңызды. Қазақтандық ерекше білімді қажет ететін балаларға арналған заманауи оқыту әдістерін енгізу олардың қабілеттерін толыққанды ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қазіргі таңда ерекше балаларға арналған арнайы білім беру орындары, дамыту орталықтары, мектепке дейінгі мекемелерде қатаң түрде назарға алынып жұмыстар жасалуда. Әр ұйым мекемелері өзінің жұмыстарын қарқын белсенділікпен атқаруда біздің елімізде бірқатар себептерге байланысты білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балалар санының өсуі байқалады. Бүгінгі таңда ерекше білімді қажет ететін балаларды оқыту мәселесі өзекті тақырып болып отыр, олардың даму ерекшеліктеріне байланысты оқу, коммуникативті іс-әрекеттерін жөнінде мінез-құлықты ұйымдастыруда қиындықтар шешімін күтуде. Әрбір бала оның жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеретін оның дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауы керек екенін түсіну керек [1].

Психологиялық-педагогикалық қолдау – бұл оқу процесінде әр баланың сәтті дамуы мен оқуы үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдайлар жасалатын тұтас жүйе.

Біздің зерттеуіміз өзара әрекеттесуді зерттейді қамтамасыз ететін мамандардың осы санатына қатысты мүмкіндігі шектеулі балаларды бейімдеуге педагогикалық қолдау көрсету ерекшеліктерін анықтайды.

Бұл терминді қолдау жағдайында, оның мәні бізде қазірдің өзінде бар бұрын анықталған [2]. Сонымен, А.Д. Вилшанская өзара әрекеттесуде мамандарды қолдау бойынша бірлескен іс-шараларды қамтиды.

Материалдар мен әдістер

Оқу процесінің субъектісі (бала, топ, сынып), бағытталған балаларды дамыту, оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру мәселелерін шешуге, бала және жасөспірімдер мәселелерін

шешуге кешенді көзқарасты қамтамасыз етеді [3]. ММ. Семаго, Н.Я. Семаго - «...кәсіпаралық біртұтас стратегияны әзірлеуге және жүзеге асыруға бағытталған ынтымақтастық мүмкіндігі шектеулі баланы дамыту, оның отбасына көмек көрсетуді ұйымдастыру» [4]. Осылайша педагогикалық сүйемелдеу мамандарының өзара іс-қимылы мүмкіндігі шектеулі балалардың бейімделуін біз жүйелік әсер ретінде анықтаймыз, әр түрлі профильдегі мамандардың бірлескен күш-жігерімен жасалған (педагогтар, дефектологтар, психологтар, логопедтер), процесте қабілетті пәнаралық тәсіл стратегияны, тактиканы, мазмұнды және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу динамикасы, кешенді және мүмкіндігі шектеулі баланың және оның отбасының мәселелерін тиімді шешу болып табылады.

Жалпы білім беретін мектеп оқушылардың осы топтарын өз назарында ұстап, уақытылы анықтап, оларға көмек көрсетуі керек.

Жоғарыда айтылғандар баланы білім беру процесіне қосу үшін жеке тәсіл қажет, ал оқыту әр баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ұйымдастырылуы керек деп болжауға мүмкіндік береді.

Ю.А. Афонькина, И.И. Усанова, О.В. Филатова психологиялық-педагогикалық қолдаудың 5 кезеңін ажыратады: диагностикалық, кеңес берушілік, ізденушілік, әрекеттік кезең, рефлексия кезеңі.

Сол себепті мәселенің ауқымы мен көлемі де ұлғайып отыр. Бұл мәселені талдау ерекше білімді қажет ететін баланы білім беру процесіне толық енгізу жеке тәсіл ретінде маңызды рөл атқарады, сондықтан әр баланың ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқытуды сауатты әрі кешенді ұйымдастыру қажет. Ерекше білімді қажет ететін балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау бағдарламасын құру жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі. Өйткені, кез-келген баланың толыққанды даму қазіргі даму кезеңіндегі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, ол осы мақсатқа жетудің тиімді жолдарын іздеуді талап етеді. Баланың жеке мүмкіндіктеріне сәйкес даму құқығын қорғау ата-аналар, медицина қызметкерлері, мұғалімдер мен психологтар тығыз қарым-қатынас жасайтын қызмет саласына айналады [5].

Бұл жағдайда психологиялық-педагогикалық қолдау субъектілері баланың сәтті қызметіне қызығушылық танытқан барлық адамдар әрекет етеді, бірақ жетекші рөл – қосымша білім беру мекемесі шеңберіндегі процесті ұйымдастырушы, әрине, баланың даму үшін таңдаған бағдарламасын тікелей жүзеге асыратын мұғалімнің мойнына түседі. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, психологиялық-педагогикалық қолдау технологиясы қосымша білім беру мұғалімнің алгоритмі болып табылады, оны жүзеге асыру мүмкіндігі шектеулі балаға таңдалған салада өз қабілеттерін дамытуға және көрсетуге жағдай жасайды, сонымен қатар оның балалардың білім беру бірлестігінде әлеуметтік бейімделуі мен қалпына келуіне ықпал етеді.

Жоғарыда көрсетілген ережелер қолдаудың мақсатын анықтауға мүмкіндік береді: балалардың білім беру бірлестігінде ерекше білімді қажет ететін баланың сәтті бейімделуіне, қалпына келуіне және жеке өсуіне ықпал ететін психологиялық-педагогикалық жағдайлардың кешенді жүйесін құру.

Осы мақсат негізінде мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру аясында қосымша білім беру мұғалімі қызметінің келесі міндеттерін анықтауға болады:

- ✓ Баланың даму бұзылыстарын анықтау және алдын алу
(Әлеуметтік-педагогикалық: Әлеуметтік бейімделу, жеке: өз-өзіне күмәндану, жоғары мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі және т. б.);
- ✓ Балаға дамудың және әлеуметтенудің өзекті міндеттерін шешуге көмектесу (жәрдемдесу):
 - ✓ Білім беру және кәсіби бағдарды таңдау проблемалары,
 - ✓ Эмоциялық-еріктік саланың бузылуы,
 - ✓ Балалармен қарым-қатынас проблемалары:

✓ Ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігін (педагогикалық мәдениетін) психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің толыққанды субъектілеріне айналдыру мақсатында дамыту.

Даму үшін қолайлы әлеуметтік-педагогикалық жағдай жасау: тұлға, баланың қосымша білім беру бағдарламасын игеруінің табыстылығы; мүмкіндігі шектеулі балаға және оның ата-анасына тікелей психологиялық-педагогикалық көмек [6].

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің белгіленген жалпы мақсаттары мен міндеттерімен қатар, белгілі бір оқушыға арналған бағдарламаны әзірлеу кезінде баланың психофизиологиялық ерекшеліктеріне, оны мүмкіндіктеріне қалауына, отбасының тәрбиелік әлеуетіне негізделген жеке мақсаттар мен міндеттерді анықтау қажет.

Қосымша білім беруде баланы қолдау саласындағы ең маңыздылары ретінде мыналарды атап өткен жөн:

- Оңалту және дамыту, баламен оның таңдалған қызмет саласында маңызды қасиеттерді дамыту арқылы оны балалар ортасында оңалтуға бағытталған жұмысты ұйымдастыруды қамтиды, аталған қызмет түрі арқылы компенсация үрдісі іске асады;

- Бағдарламалық-болжамдық, тәртібін қамтамасыз етуге арналған білім алушы өзі таңдаған қосымша білім беру бағдарламасын игеруде қол жеткізе алатын нәтижелерді жобалау және болжау негізінде сүйемелдеу бағдарламасын құру арқылы баланы оқыту, тәрбиелеу және дамыту шеңберінде білім беру процесі субъектілерінің іс-әрекеттері.

Түзету-пропедевтикалық, балаға байланысты мәселелердің туындауын уақытылы болжау және ықтимал қиындықтардың алдын алуға бағытталған шаралар жүйесін әзірлеу арқылы дамудың кемшіліктерін жеңуде уақытылы көмекті қамтамасыз етеді;

Диагностикалық-аналитикалық, қосымша білім беру бағдарламасын игеру аясында баланың жетістіктерін зерттеу, бағалау және талдау бойынша жүйелі іс-әрекеттің орындылығы мен ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік – психологиялық бейімделуі қарым – қатынас дағдыларын дамытуды, қоршаған ортамен өзара әрекеттесуді, кедергілерді жеңуді және қоғамға интеграцияны қамтитын күрделі процесс болып табылады. Бұл мәселеде әдістемелік көмектің рөлі өте маңыздылығы айқын көрінеді. Себебі, ол баланың сәтті бейімделуіне ықпал ететін құрылымдық қолдау жасауды талап етеді.

Мүмкіндігі шектеулі қажеттіліктері бар әрбір бала ерекше. Әдістемелік көмек баланың сәтті бейімделуін, даму деңгейін анықтауға, мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін диагностикалауды қамтиды және бұл жеке қолдау бағдарламасын құруға мүмкіндік береді. Бағдарламалар әлеуметтік дағдыларды дамыту, психологиялық тұрақтылықты нығайту және оқу мен ұжымға оң көзқарасты қалыптастыру үшін әзірленеді. Мамандар мен ата-аналарға және балалардың бейімделуіне қолайлы білім беру ортаны құруға көмектеседі. Мұғалімдер мен ата-аналар ерекше қажеттіліктері бар балалармен қарым-қатынас жасау дағдылары мен толыққанды білімді игеру қабілетіне ие болуы керек. Әдістемелік көмек олардың құзыреттілігін арттыру үшін көмекші құрал болып табылады. Тренингтер, семинарлар, конференциялар мен шеберлік жұмыстар, тәжірибе алмасу жұмыстарының ұйымдастырылуы өте маңыздылығын көрсетеді. Психологиялық қолдауда балаларға әлеуметтік бейімделуге байланысты стрессті жеңуге және өз қабілеттеріне деген сенімділікті дамытуға көмектеседі. Ерекше бала тәрбиелеуде ата – ананы мазалайтын мәселелер өте көп болады, баласының болашағы, оның ортаға бейімделуі, оқудағы қабілеті, нәтижелі болуы, алдағы уақытта жас ұлғаюына байланысты баламен дұрыс жұмыс жасау жолдары т.б өзекті мәселелердің алаңдатуы қалыпты жағдай болып саналады. Бұл жерде де мамандар мен психологтың қолдауының маңыздылығын айқын көруге болады. Әрбір атқарылатын жұмыстар мекеме ұйымдары мен мамандардың және ата-аналардың өзара байланысымен атқарылатынын байқаймыз.

Нәтиже

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар баламен жұмыс істеу - бұл оң нәтижеге жету үшін барынша күш салуды қажет ететін ұзақ та ауыр процесс. Ерекше балалармен жұмыста ең

алдымен балалардың когнитивті немесе эмоциялық аясын дамытуға бағытталады, сабақтарда балалардың оқуының тиімділігін жоғарылату мақсатында психикалық үдерістердің әлсіз тұстары қарастырылады. Жұмыс қазіргі әдістерге негізделіп жүргізіледі. Мүмкіндігі шектеулі әрбір баланың өз қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, негізгі кемшілігі мен қосымша ауытқушылықтарын түзету арқылы қайта қалпына келтіру, бұл балалардың өз бойындағы барлық мүмкіндіктері мен қабілеттерін барынша жүзеге асыратындай етіп шыңдау, тәрбиелеу алға қойған басты мақсаттардың бірі.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ата – аналарының «Баланың мінез – құлқы, эмоциялық жағдайы, әлеуметтік бейімделуі және оқу процесіне қатысуы туралы пікірлерін анықтау бойынша сауалнаманың нәтижесі. Сауалнамаға қатысқан ата - аналар саны - 30; Балалардың жас диапазоны: 6 - дан 12 жасқа дейін.

Баланың жаңа жағдайға бейімделуі: өте жақсы - 20%, жақсы - 50%, қанағаттанарлық - 20% ,қиын - 10%.

Құрдастарымен қарым қатынасы: өте жақсы - 25%, жақсы 45% , қанағаттанарлық – 20% , қиын - 10%.

Оқу процесіне қатысуы: Белсенді - 30% ,Орташа - 50% , Төмен - 20%.

Қосымша қолдау қажеттілігі:

- Психологтың көмегі: 40%
- Логопедтің көмегі: 30%
- Дефектологтың көмегі: 20%
- Қосымша қажеттілік жоқ: 10%

Көптеген ата - аналар балаларының жаңа жағдайға және құрдастарымен қарым - қатынасқа жақсы бейімделетінін атап өтті. Дегенмен бұл оқу процесіне қатысу деңгейі әртүрлі және ата - аналардың басым көпшілігі мамандардың көмегіне мұқтаж екенін білдірді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істейтін педагогтардың тәжірибесі, қажеттіліктері және кездесетін қиындықтарын анықтау бойынша сауалнама нәтижесі. Сауалнамаға қатысқан педагогтар саны: 20. Педагогикалық жұмыс өтілі: 1 - 5 жыл: 20% , 6 - 10 жыл : 40% , 11 жылдан астам: 40%. Инклюзивті сыныптарда сабақ беру тәжірибесі: Иә: 70% Жоқ: 30%, Жеке оқу жоспарларын әзірлеу тәжірибесі: Иә: 60% , Жоқ: 40%. Қосымша оқыту немесе біліктілік арттыру курстарынан өту: Иә: 50% Жоқ: 50%.

Қажетті қолдау түрлері:

- Әдістемелік материалдар: 40%
- Материалдық техникалық ресурстар: 30%
- Әріптестермен тәжірибе алмасу: 20%
- Қосымша қолдау қажет емес: 10%

Басты қиындықтары:

- Оқу материалдарын бейімдеу: 35%
- Сыныптағы тәртіп сақтау: 25%
- Ата аналармен өзара әрекеттесу: 20%
- Уақыттың жетіспеушілігі: 20%

Педагогтардың көпшілігі инклюзивті сыныптарда сабақ бері тәжірибесіне ие және жеке оқу жоспарларын әзірлеуде тәжірибелері бар. Дегенмен олардың жартысы қосымша біліктілікті арттыру курстарынан өтпеген. Негізгі қажеттіліктері ретінде әдістемелік материалдар мен материалдық техникалық ресурстар атап өтілді. Сонымен қатар, оқу материалдарын бейімдеу және сыныптағы тәртіпті сақтау басты қиындықтар ретінде белгіленді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істейтін педагогтарға (1 кестені қара) мен ата - аналарға қолдау көрсетту шараларын 2 кестеден көріңіз. Бұл кесте әрбір тарапқа арналған қолдау түрлерін, олардың мазмұнын және жүзеге асыру әдістерін сипаттайды.

Кесте 1. Педагогтарға арналған қолдау көрсету

Қолдау түрлері	Мазмұны	Жүзеге асыру әдістері
Әдістемелік қолдау	Оқыту әдістері мен бағдарламаларын бейімдеу бойынша нұсқаулықтар мен материалдар ұсыну.	- Инклюзивті білім беру бойынша әдістемелік құралдар әзірлеу және тарату; - Пән мұғалімдері мен мамандарға арналған ұсыныстар жасау; - жеке оқу жұмыстарын құру бойынша кеңестер беру;
Кәсіби даму	Инклюзивті білім беру саласында біліктілік курстарын ұйымдастыру.	- Семинарлар, тренингтер өткізу; - Онлайн курстар мен вебинарлар ұйымдастыру; - Тәжірибелік алмасу мақсатында әріптестер ме кездесулер ұйымдастыру;
Психологиялық қолдау	Педагогтардың эмоционалды күйін тұрақтандыру және кәсіби күйіп кетудің алдын алу.	- Психологпен жеке және топтық консультациялар өткізу; - Релаксация және стресс әдістері бойынша тренингтер ұйымдастыру;
Материалдық - техникалық қамтамасыз ету	Инклюзивті білім беруге қажетті оқу құралдары мен жабдықтармен қамтамасыз ету.	- Арнайы оқулықтар, көрнекі құралдармен техникалық жабдықтармен жабдықтау; - Оқу ортасын бейімдеуге қажетті ресурстар ұсыну.

Кесте 2. Ата - аналарға арналған қолдау көрсету

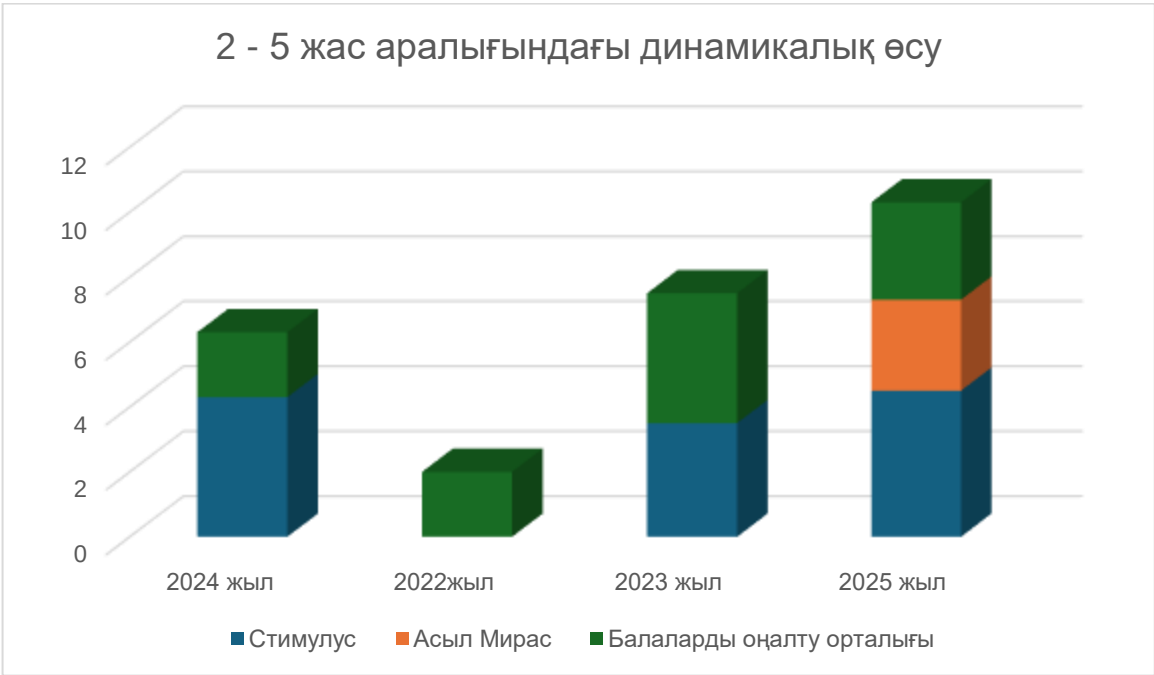
Қолдау түрі	Мазмұны	Жүзеге асыру әдістері
Ақпараттық қолдау	Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу және оқыту бойынша ақпарат беру.	- Буклеттер ақпараттық материалдар тарату; - Ата - аналарға арналған ақпараттық кездесулер мен лекциялар ұйымдастыру;
Психологиялық қолдау	Ата аналардың эмоционалды күйін қолдау және стрессті басқару дағдыларын дамыту.	- Психологпен жеке және топтық консультациялар өткізу; - Психологиялық ағарту және тренингтер ұйымдастыру;
Педагогикалық қолдау	Баланың дамуы мен оқуы бойынша жеке кеңестер беру.	- Педагогтар мен мамандардың қатысуымен жеке және топтық кездесулер ұйымдастыру; - Баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, үй тапсырмаларын

		орындау және оқу процесін ұйымдастыру бойынша ұсыныстар беру;
Ата – аналар клубтары	Ата – аналардың бір - бірімен тәжірибе алмасуы және қолдау көрсетуі үшін орта құру.	- Топтық кездесулер, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру; - Ортақ мәселелерді талқылау және шешу жолдарын іздеу мақсатында ата - аналар қауымдастығын құру;

Ерекше бала тәрбиелеуші ананың бөліскен тәжірибесінің нәтижесі.

Респондент 5 жастағы бала, диагнозы: Балалар аутизмі (Детский аутизм).

Ерте диагностикалаумен оңалту және дамыту орталығының арнайы мамандарымен бірлесе жасалған жұмыстар нәтижесі баланың оқу үлгерімінің жақсарып жатқан деңгейін суреті берілген.

Сурет 1 - Баланың оқу үлгерімінің динамикасы

Барлық даму мен қолдау орталықтарының жұмыстары әр деңгейде өсіп, дамып өзінің нәтижесімен пайдасын тигізуде. Әрбір мекеме мен білім беру ұйымдары тыңғылықты жұмыстар атқарып, дамуда. Бәрінде бір мақсат, бір мүдде, педагогикалық–психологиялық қолдауды жақсарту, нәтижеге қолжеткізу.

Зерттеу нәтижелері ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуінде әдістемелік көмектің маңыздылығын дәлелдеді. Мұғалімдер мен ата-аналарға педагогикалық -психологиялық қолдау көрсету, біліктіліктерін арттыруды және әдістемеліктің көмектің, оқыту бағдарламалары мен қолдау шаралары балалардың қоғамға сәтті интеграциялануына ықпал ететін көрсетеді. Болашақта инклюзивті білім беруді одан әрі жетілдіру үшін кешенді әдістер мен инновациялық технологияларды кеңінен қолдану қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ежовкина, Е.В., Рябова, Н.В. К проблеме педагогического сопровождения адаптации детей с ограниченными возможностями здоровья [Текст] // Российский научный журнал. – 2012. – №5(30). – С. 84-89.
2. Семаго, М.М., Семаго, Н.Я. Междисциплинарное взаимодействие специалистов инклюзивного образования [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.fnashideti.ru/inklusia/182-mezhdisciplin.html>
3. Ахмедалиева, Д.У. Мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмысты ұйымдастыру [Мәтін] // Әлеуметтік педагог. – 2010. – №1. – Б. 15-17
4. Бадел А. Мектеп жасына дейінгі балаларға психологиялық көмек көрсету. – Астана, 2014. 134 б.
5. Азанбекова, Г.Т., Асылова, Р.О. Аутизмді бар балаларды оқытуда кешенді әдістерді қолдану // Қарағанды университетінің хабаршысы, «Педагогика» сериясы. – 2016. – №4(84). – Б. 56-62
6. Мамайчук, И.И. Помощь психолога детям с аутизмом / И.И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2015. – 288 б.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524376>

РОЛЯТА НА ЕМОЦИИТЕ И ЧУВСТВАТА В ОБУЧЕНИЕТО И ВЪЗПИТАНИЕТО НА ДЕТЕТО

АНДОН АТАНАСОВ АТАНАСОВ

Студент, специалност „Предучилищна и начална училищна педагогика“

Инженерно-педагогически факултет – Сливен

Технически университет - София

Анотация: Настоящата статия анализира фундаменталната роля на емоциите и чувствата в процесите на обучение и възпитание на детето. Разглеждат се основни психологически теории и понятия, свързани с емоционалното развитие, като се прави разграничение между емоция, чувство, настроение, афект и страст.

Особено внимание е отделено на въздействието на негативните състояния (страх, стрес, депресия) и на положителните емоции (радост, удовлетворение) върху учебната дейност и личностното формиране.

Статията подчертава значението на емоционалната интелигентност и ролята на учителите и родителите за изграждането на здравословен емоционален климат. Акцентира се върху необходимостта от възпитаване на висши чувства (морални, интелектуални, естетически) като ключов фактор за хармоничното и пълноценно развитие на подрастващите

Ключови думи: Емоции, чувства, обучение, възпитание, детско развитие, педагогическа психология, емоционална интелигентност, училищен климат, личностно развитие, висши чувства.

ВЪВЕДЕНИЕ

„Никога не се извинявай за чувствата или емоциите, които показваш! Това означава, че имаш голямо сърце и не се страхуваш другите да го видят! Това е сила, а не слабост!“

Мадлен Алгафари

Емоциите и чувствата са част от нас и са важен фактор в изграждането на характера и личността на човека. Ние често използваме тези две думи, емоции и чувства, но те са даденост в човешкото съществуване. В нормално състояние всеки човек има динамично променяща се емоционална характеристика: едни емоции се сменят с други, чувства с чувства се конкурират, чувства и емоции се преплитат. Различните чувства и емоции при нормална психика са в процес на непрекъснато изменение.

В условията на учебно-възпитателния процес, емоциите и чувствата е актуална и значима тема, засягаща развитието на децата и тяхното израстване като личности. По време на учебния процес, децата се изграждат, формират, провокират, развиват във времето, обуславят и оформят чувства и емоции, с помощта и съдействието на своите възпитатели и преподаватели. Един от основните важни фактори за възпитанието на децата, е учебната среда. Училището е водеща социално-възпитателна институция, спомагаща за еволюирането на малките деца и изграждането на чувства и емоции, съпътстващи целият им живот.

СЪЩНОСТ

Емоциите и чувствата са психични свойства на личността, които изразяват непосредствено вътрешните състояния или психичните преживявания от взаимодействието с предмети и явления от действителността и от общуването с другите хора.

Реалната функция на психичните преживявания е в това че те сигнализират за личностният смисъл на събитията, които възникват в живота на учениците. В Педагогическата психология са обособени различни концепции за емоциите и за психичните преживявания.

Необходимо е да се вземат под внимание утвърдените подходи към психичните преживявания и на тази основа да се изгради и развива психологията на психичните преживявания.

ТЕОРИИ ЗА ЕМОЦИИТЕ И ЧУВСТВАТА

Емоциите и чувствата винаги са били обект на интерес за много автори. Налице са различни теории и направления в изясняването на механизмите и структурата им.

Според ретроспективна теория за емоциите на **Рибо**, емоциите са ефективни реакции на човека, които са останали у него от времето на животинското му съществуване.

Ланге и Джеймс търсят източникът на емоциите в органичните реакции.

Според теорията за мозъчните механизми на емоциите на **Кемон**, телесният израз не е специфичен за психичната природа на психичните преживявания. Обективните основи от които произлизат и се съди за психичните преживявания е мозъчният апарат.

Теорията за динамиката емоционалния живот на **З. Фройд** обвързва психичните преживявания с инстинктивните сексуални влечения.

Според теорията за характерообразуващите функции на емоциите на **Адлер**, емоцията е един от моментите, които образуват характера на човека.

Според теорията за характер на развитие на психичните преживявания на **Бюлер**, развитието на емоциите е процес на изменение на принципа на удоволствието

Според дейността теория за психическите преживявания на **А. А. Леонтиев**, емоциите изпълняват функцията на вътрешни сигнали и в този смисъл те съпътстват психичното отражение непосредствено.

С. Л. Рубинщейн развива идеята, че емоциите възникват и съпровождат всеки психичен акт на човека.

Едуард Клапаред е първият автор, който въвежда двете понятия емоции и чувства като процеси, които се срещат в близки ситуации, но всъщност са различни.

Според динамичната теория за емоционалните състояния на **Курт Левин**, емоцията, която не е довършена продължава да съществува в скрит вид. Затова емоциите са психични преживявания, които трябва да се разглеждат като част от психичния живот на човека.

Чувствата и емоциите се характеризират с много особености според теориите, те са отражение на реалните отношения на учените и отразяват, тяхната действителност.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ЧУВСТВА И ЕМОЦИИ

Психичното развитие на човек е свързано с формирането и изграждането, преди всичко на висшите емоции - чувствата.

Чувството е относително устойчиво и повече или по-малко осъзнато емоционално отношение на човека към предмети и явления от света, включително към себе си. То може да бъде определено като вътрешно и трайно емоционално отношение и преживяване.

Емоцията е външен израз на чувството. Едно и също чувство може да предизвика различна емоция. Тя е по-краткотрайна и бързоотшумяваща в сравнение с чувството.

Емоциите и чувствата имат три основни и редица допълнителни форми на проявление. По степен на външно проявление те са **настроение, афект и страст**.

Учебната дейност е силно изразено поле за възникване и осъществяване на психични преживявания. Всяка дейност стимулира познавателната активност на човека и следователно поражда психични преживявания, но учебната в преобладаващата си част е преди всичко дейност за познавателните процеси на учениците, за овладяване на научни знания. Това е причина в нея да имат място трите форми на изява на психичните преживявания. Всички те имат важно значение за възпитанието и обучението на учениците.

Настроението е емоционално състояние. Изразява се със слаба интензивност, но затова пък с относителна продължителност. То влияе върху активната работа на учениците, а устойчивостта му зависи от индивидуалните особености на характера и темперамента, силата на волята, равнището на развитие на водещите мотиви на поведението им и др.

Настроенията биват положителни (катализатори на позитивна активност) и отрицателни (потискат познавателната активност). Те могат да бъдат радостни или печални, весели или потиснати. Тези настроения влияят различно върху обучението. Положителните благоприятстват усвояването на учебния материал, а отрицателните влияят зле върху възприемането и разбирането му и върху желанието да се учи. Особено положително се отразява доброто настроение върху мисленето. То насочва мисълта по посока на дейността, която създава това настроение. Добро и желано качество на учителя е бързо да схваща лошото настроение на ученика и да влияе, за да го променя в положително.

Трябва да се направи обобщение, че силните както положителни, така и отрицателни настроения понижават качеството на учебно-познавателната дейност на учениците. Ролята на учителя е да въздейства върху учениците с подходящи похвати, така че да се балансира силата на настроенията не само на учениците, но и на своето собствено.

Афектът е силно и краткотрайно психично преживяване, но с бурни изяви. Внезапно възниква и внезапно отшумява, макар че при някои хора, в зависимост от типологичните им способности, процесът отнема малко повече време.

Афекти са: ужасът, гневът, възмущение, отчаянието и др. Те винаги са свързани с обстоятелства от важно значение за живота на личността. Влиянието на афектите върху интелектуалната дейност и обучението е отрицателно.

Афектното състояние ограничава широтата на мисълта, възможността за контрол върху мислите и поведението, а в някои случаи ограничава дори възможността за правилно разбиране. Афектното състояние оказва неблагоприятно влияние върху поведението и работоспособността на индивида.

Афектите стесняват съзнанието, намаляват възможностите за запомняне и възпроизвеждане, за самоконтрол и критично отношение. Афектите са крайно неблагоприятни, защото чрез тях се изразходва огромно количество психофизиологична енергия.

Страстите са много силни емоционални състояния, които завладяват човека в продължителен период и определят до голяма степен или напълно поведението му. Страстта подчинява на себе си основната насоченост на мислите и постъпките на човека. Стимулира го към активна дейност, целта на която е утоляването на страстта. Характерна особеност на страстта е, че тя има органична връзка с потребностите и другите свойства на личността.

Страстите биват положителни и отрицателни. Положителните страсти влияят благоприятно върху поведението на човека. Ролята на учителя се състои в това да не допуска да се образуват отрицателни, дребни страсти. При възпитанието и обучението е необходимо да се развива страст към учене и непримиримост към нередностите.

Фрустрацията е състояние на човека, изразяващо се в характерни особености на преживяванията и поведението, предизвикани от обективно непреодолими (или субективно така разбрани) трудности по пътя към достигането на целта. Фрустрацията е емоционално състояние на човек, лишен от възможността да постигне силно желана цел поради непреодолими трудности. Неин краен израз са агресията и депресията.

Агресията е остро афектно преживяване на гняв и ярост, проявяващо се в стремеж да се причини болка, страдание или неприятност на някого. Такова поведение много често се дължи на осъзнат личен избор. То може да бъде следствие от неспособност за овладяване на собствените агресивни импулси, реакция от травмиращи събития в живота, неспособност за справяне с изискванията на другите, заучен модел на поведение.

Депресията е противоположно състояние на агресията, с крайна степен на отчаяние, тежко преживяване на безнадеждност, загуба на перспектива. Депресията в общия случай е чувство на меланхолия, тъга, отчаяние, безпомощност и унилоост, което може да трае от няколко часа до няколко дни, даже и години.

Депресията може да бъде провокирана от различни фактори – биологични, психични и социални (като раждане, загуба на близък човек, развод). Признаците са липса на енергия,

липса на апетит, безсъние, апатия и мисли за самоубийство, но също повишена емоционалност, свръхактивност, раздразнителност, безпричинна еуфория.

Депресията при децата е смесица от тъга, гняв и отчаяние. Събитията предизвикващи депресия са: самота, тежка загуба, шок или травма, усещане за изоставеност, отхвърленост. Депресията при децата се характеризира с понижена работоспособност и боязливост вследствие силни преживявания. Депресията обикновено е свързана с чувство за малоценност. Чувство за малоценност се изразява в липса на вяра в собствените сили. То се явява в резултат на лошо отношение към детето. В много случаи претоварването на детето с много задачи може да го доведе до невъзможност да ги изпълнява и постепенно се появява чувство за малоценност. Това чувство се среща често у учениците.

Страхът е емоционална реакция, имаща различни форми, степени и оттенъци на проявление. Страховете обикновено се формират на базата на предишен опит и по своята същност имат защитна функция. Като правило е силно преживяване. Влиянието му е голямо, особено върху не добре подготвени хора, каквито са децата и учениците. Децата възприемат като най-силна причина за страх заплахата от нараняване, страха от непозната ситуация, от тъмно, от странни шумове, от изоставени места, от изхвърляне. Недопустимо е родител или учител да умишлено да провокират предизвиква страх в децата и учениците. Преодоляването на страха винаги носи радост и облекчение.

Стресът е сложно емоционално състояние, характеризиращо се с напрежение на преживяванията, мислите и действията. Стресът възниква у човека при работа в трудни условия. Той се преживява като безпокойство, тревога, повишено напрежение. За огромно съжаление, днес стресът е ежедневие в живота на българския ученик и учител. Проявява се в различни видове: може да бъде силен и продължителен, силен и краткотраен, слаб продължителен и мигновен.

Стресът по принцип се приема за нещо лошо и деструктивно, но има и положителен стрес. Свързан е със ситуация, при която човек е в състояние да използва целия си наличен потенциал. Прояви на положителен стрес са предизпитната треска при ученици и студенти, сценична треска при актьорите и предстартова треска при спортистите.

Положителният стрес може да повиши резултатите на учениците. Важна е „дозата“! Учителят трябва да определи количеството стрес съобразено с потребностите и възможностите на учениците.

За преодоляването на отрицателните психични състояния в училищната среда са необходими допълнителни разговори и адекватно отношение на учителят, бързо реагиране както и оказване на необходимата психологическа подкрепа за съответното състояние на всяко дете, имащо нужда от такава. Насочването към психолог е важна стъпка за преодоляването на тези психични състояния.

Всички изразяваме емоции и чувства. Така същността ни бива споделяна. Нашите емоционални източници са както предмети и явления от света, който ни заобикаля, така и нашата дейност и поведение.

Знаейки всичко това, учителят е длъжен да организира дейността на учениците в часа така, че дейностите, които е планирал да провокират положителни емоции като радост, удовлетвореност, което от своя страна е предпоставка за положителна мотивация за учене.

Радостта е една от най-дълбоко завладяващите емоции. Създава усещане за нещо желано, приятно, изпълваща детето със сила и увереност. Радостта превръща обикновените събития в значими преживявания. Радостта и щастието благоприятстват за умственото развитие на детето както и за неговото самочувствие.

Радостта създава нови цели пред хората, освежава и зарежда мисловната им дейност. Чрез радостта всички ние живеем и се изразяваме много по-добре във всички аспекти на живота.

Положителната емоция има силно въздействие върху нас. С нея ние хората успяваме да надмогнем неприятните усещания и чувства като така отваряме и насочваме мисловната си

дейност към стимулиране. Това ни дава нови хоризонти за открития, отношения и връзки със заобикалящата ни среда.

В зависимост от съдържанието емоционалните състояния се делят на нисши и висши.

Към нисшите се отнасят онези, които са свързани със задоволяването на органическите потребности и запазването на организма – чувства на удовлетворение или неудовлетворение, на удоволствие или страдание, напрегнатост или успокоение, при жажда, глад, горещина или студ. Познаваме тези чувства и знаем, че са мощен двигател за поведението на хората.

При възпитанието на учениците не бива да пренебрегваме силата на тези чувства. Но и да не забравяме, че първо са потребностите. Според „**Пирамидата на нуждите на Маслоу**“, която описва човешките нужди под формата на нива на йерархия (от примитивни до духовни). Основната идея е, че човек не може да изпитва потребности от по-високо ниво, докато основните (физически) не бъдат удовлетворени. Всичко изброено до тук не бива да се пренебрегва, защото има значение за нормалната работоспособност на човек. Това важи особено за подрастващите, чиито съпротивителни сили са все още слаби.

Главните категории висши чувства са: моралните, интелектуалните, естетическите. Те са типични само за човека и се пораждат от социалната действителност, от културата, от науката, историята, изобщо от обществения начин на живот.

Моралните чувства са свързани с нравствеността, с нравствените норми на обществото, обществения строй, класата. Моралните чувства имат класов характер.

Интелектуалните чувства се пораждат в процеса на интелектуалната дейност. Към интелектуалните чувства спадат възхищението, любознателността, удивлението, чувството за увереност, за яснота на мислите, съмнение, недоумение, задоволство от постигнатата задача.

Естетическите чувства са свързани с възприемането и преживяването на красивото и прекрасното. Към тях могат да се отнесат: за красота на добрите постъпки, за комично и драматично.

Особено важно място при възпитанието имат висшите чувства. Те именно в най-голяма степен определят както насочеността, така и богатството на личността и затова трябва да бъдат обект на специални възпитателни грижи.

ЕМОЦИИТЕ И ЧУВСТВАТА В ЖИВОТА НА ДЕТЕТО

„Емоциите изразяват отношението на детето към света и начина, по който възприема себе си!“

(Д. Вискът, 1993)

Ако в учебния процес без участието на чувствата, заучаването се затруднява и качеството на знанията е понижено, то в процеса на възпитанието, формирането на хармонично и всестранно развита личност без чувства, фактически е невъзможно. Чувствата се образуват постепенно в резултат на систематизиране и обобщаване конкретни преживявания, предизвикани от въздействия от действителността. Първите емоции на детето са свързани с неговите органични усещания и биологични потребности. Но още в ранно детство е необходимо да се организират жизнените обстоятелства и възпитанието, така че да се преживяват колкото се може повече положителни, радостни емоции.

В предучилищна възраст се проявяват в една или друга степен всички видове основни чувства – моралните, интелектуалните, естетическите. С личния си пример възрастни и най-вече родителите, първи възпитават децата си.

Емоциите в предучилищна възраст стават все по-малко зависими от ситуацията, по-устойчиви и дълбоки. Появяват се нови форми на емоционални преживявания (съчувствие, съпричастност, чувство на срам, гордост, вина, и др.). Съдържанието на детските страхове се променя, съвременните деца се страхуват от „филми на ужасите“ (роботи, скелети, призраци, вампири, чудовища и др.).

Мястото на емоциите в общата структура на поведението се променя. В горна предучилищна възраст емоциите могат да се появят преди извършване на действието под формата на емоционално очакване на възможните му последствия. Детето може предварително във вътрешния си план да изиграе желаното действие и да усети смисъла на неговите последствия. Така децата развиват сложни форми на очакваната емоционална регулация на поведението. Произволността възниква в проявата на чувства, изразяваща се в способността за спиране на насилствените, остри прояви на емоции за оценка на ситуацията и в усвояването на приетите в обществото форми на показване на емоционални състояния.

Семейното обкръжение е от основно значение за възпитаването на емоционалната интелигентност. Ако детето живее с хора, които отричат емоциите си или ги смятат за слабост, то не може да добие вкус и удоволствие от осъзнаване на емоциите си. Така детето може да се затвори в себе си, да изпита трудности при адаптацията, да изостане в развитието си и дори, от научна гледна точка, да бъде причислено към страдащите от емоционална недостатъчност.

В началната училищна възраст емоционалното развитие в по-голяма степен зависи от опита, който ученика придобива извън семейната ситуация. Емоционалното благополучие на децата до голяма степен се определя от тяхната позиция в системата „учител-ученик“, от това колко успешно, на първо място, от гледна точка на учителя, той се справя с новата си позиция и ролята на ученик. Интернализацията на правилата и нормите на поведение, към които малките ученици започват да се ориентират в поведението си, може да доведе до силни емоционални преживявания, ако реалното поведение не отговаря на усвоените изисквания. Негативните емоционални преживявания (страх, тревожност, безпокойство, вълнение) са свързани със страха ученика да закъснее за училище, с получаване на упрек от учителя, с получаване на лоша оценка, правене на нещо неправилно, страх от наказание, грешка, изпитване, контролно и т.н. Развитието на когнитивните способности и разширяването на знанията за реалния свят често предизвикват безпокойство у децата за възможните опасности, които заплашват както тях лично (например автомобилна катастрофа), така и близките им (болести или смърт на родителите), така и цялото човечество (война, бедствие).

В начална училищна възраст се развива **емоционална саморегулация** - контрол над своите емоционални състояния. Ярката емоционалност на децата постепенно отстъпва пред все по-голямата сдържаност в проявата на чувства, особено негативни: детето се опитва да скрие страховете си, да сдържа сълзите си при негативната оценка на учителя, да не показва, че се обижда, когато неговите връстници му се подиграват и т.н.

Заедно със знанията се обогатяват интелектуалните, нравствените и естетическите чувства. Общи техни характеристики са естественото им проявление, яркото им външно изразяване с тенденция към овладяване и устойчивост. Децата се отличават със своята жизнерадостност. Преживяванията им имат повече основания и в този смисъл се задълбочават. Чувствата стават по-осъзнати.

Учениците проявяват интелектуални чувства свързани с познавателната дейност. Разширяват се и се усилват любознателността, удовлетвореността от успехи в ученето, от преодоляването на трудности, от постигането на желани цели. Трудностите пораждат напрежение, съмнения, неуспехите – тревожност, разочарование. Превъзможването на трудности е източник на вдъхновение, удивление, радост.

С овладяване на четенето се повишава интересът към него и най-вече към сюжетната му страна. Четенето разширява, задълбочава знанията и преживяванията. Интересите са подвластни на подражание, не са постоянни, лесно и често се пренасочват и силно се влияят от одобрение, в това число от материализирано негово изразяване (отпечатване в тетрадките на пчелички, подписа на учителя и др.).

За отбелязване е, че така както учителите и родителите оценяват децата, така и те се самооценяват. Проявяват се различни равнища на тревожност, които се отразяват върху резултатите от дейността.

Нравствените чувства стават по- диференцирани, по- мотивирани, а отгук по- сигурни и определено изразени. Развиват се и укрепват чувства за честност, достойнство, увереност, другарство, съпреживяване, съотнасяне към референтна група и др. Децата се самооценяват като другари по общите дейности в които участват и по взаимното подпомагане.

Естетическите чувства разширяват своите граници. Учениците откриват повече красота в проявите на литературни герои, в рисунките, песните, пиесите, в различни телевизионни програми, филми, в облеклото, в природата.

Какво ще бъде богатството на чувствата на учениците от тази възраст зависи не толкова от възможностите за по- широки общувания с околната природна и социална среда, а преди всичко и главно от два изключително важни фактори : от умението на възрастните да водят децата в света на значимото, доброто и красивото, да им го правят, чрез общуването и личния пример, достойние и от достъпното включване на учениците в познавателни, нравствени и естетически дейности. Тези обстоятелства са причина за по- малки и по-големи индивидуални различия в емоционалната ценностна система на личността.

У ученика в средния курс във връзка с физиологичните процеси и половото съзряване, се повишава емоционалната възбудимост, емоционалната неустойчивост и импулсивност, и той извършва действия и постъпки под непосредствено влияние на чувствата, които го обхващат напълно.

РОЛЯТА НА ЕМОЦИИТЕ И ЧУВСТВОТА В УЧЕБНИЯ ПРОЦЕС

В учебно-възпитателният процес е необходимо да се поставят разбираеми цели и изисквания пред учениците. Това трябва да стане по начин, който да предизвика положителни емоции, за да се приемат тези изисквания и да придобият вътрешен смисъл за учениците.

Основният източник за появата и развитието, както на положителни, така и на отрицателни преживявания при учениците са свързани от една страна с процеса на ученето и резултатите от учебната дейност, и от друга с характера на общуването с учители и съученици.

Чувствата и емоциите имат значение за учебно-възпитателния процес във всички видове и степенни учебни заведения. Чувствата се характеризират с много особености. Важна е тяхната обективност. Те са отражение на реалните отношения на ученика.

Във учебния процес, учителят трябва да създава положително настроение и оптимална атмосфера, защото те са предпоставка за стимулиране на учениците да овладеят активно учебното съдържание. Учителят трябва да има живо нравствено чувство, да излъчва доброта и справедливост. Особено справедливост. Децата са чувствителни към сарказми, подигравки, натрапчиво сравняване с други деца. Отрицателните чувства и емоции не стимулират учениците, а напротив действат отрицателно и понижават качеството на тяхната дейност. Положителните емоции водят до стимул в учебната дейност, докато отрицателните водят до страх, гняв, отчаяние. Между здравословното състояние и чувствата съществува връзка. Едни и същи неща могат да предизвикат у учениците, в зависимост от тяхната индивидуалност и възпитание, различни емоции и чувства. Всеки един ученик може да реагира по различен начин на случващото се.

Нагласите играят голяма роля за възникване на емоциите. Оптимистично или песимистично всичко се отразява не само върху резултатите от учебната дейност, но и върху отношенията в класа. Заменянето на отрицателните чувства и емоции с положителни става като се ангажират учениците с внимание и приятни задачи. Интелектуалните чувства се пораждаат в учебната дейност на учениците и ги подтикваат към системно и задълбочено овладяване на знания.

Чувствата и емоциите могат да са възпитават с различни средства. Едно от тези средства е емоционалният климат. Този климат в училище определя от взаимоотношенията учител-учител, учител-ученик и ученик-ученик. Възможно е този климат понякога да се влоши по различни причини. Училищното ръководство е длъжно да се грижи за благоприятната атмосфера в училището и да изисква нейното спазване.

Учителят трябва да пробуди у децата интерес към предстоящата работа и настроение. Това може да се постигне по различни начини: чрез слушане на музика или изпълнение на любимите песни от децата, чрез задаване на загадки, чрез беседа, активизираща непосредствени жизнени впечатления или емоционален разказ.

В процеса на обучение, характерни за учителя са структурно изложение на знанията, поставяне пред учениците въпроси за обсъждане, оценка, размисъл, решаване на задачи, изпълнение на упражненията, прилагане знания на практика, трениране на мисленето, развитие на самостоятелност, осъществяване на обратна връзка по време на урока, умело насочване на по-нататъшна работа на учениците за задълбочаване и решаване знанията по темата.

Учителят трябва умело да подбира най-подходящи и целесъобразни методи и похвати на работа в урока, за да вникне в емоционалната сфера на детската душевност и да я направлява деликатно в желаната от него посока. Емоционалното възприемане води до по-задълбоченото осмисляне на учебния материал.

За да протече подготовката за възприемане интересно и резултатно, за да задвижи емоционалната сфера на учениците, е необходимо да се използва максимално жизненият опит на децата, запасът им от представи, непосредствените им впечатления от живата действителност, да се подбере подходящ допълнителен материал, достъпен за учениците, близък по идейно-емоционално съдържание на изучаващия предмет, въпросите и задачите да бъдат в логическа последователност.

Важно е да подчертаем, че чувствата и емоциите, са важна част от процеса на обучение. Необходими са координирани усилия от страна на учители, родители и ученици, в тяхното разбиране и правилото им разграничение и научаване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През целия период на училищна възраст, емоциите и чувствата имат основна и важна роля в поведението и действията на учениците. Те се регулират в по-голяма степен от чувствата, отколкото от мисловната му дейност. Чувството за симпатия не е вродено, а придобито в онтогенетичното развитие. За да се появи и развие то, голямо значение има обучението на децата.

В заключението следва да подчертая, че за да се развие и затвърди желано чувство у подрастващите, е необходимо да се работи с адекватни чувство на учители и възпитателите (възрастните). Надграждането на процеса на обучение върху добрите взаимоотношения с учениците, както и разбирането и изразяването на чувствата, е сериозен психопедагогически проблем, тъй като не може да се постигне само чрез преподаване на знания за тези чувства или чрез предписания и наставления. Трябва да се създаде психологическа ситуация, която да дава възможност да възникне емоционално отношение на човека към определени явления. Такава ситуация се създава по различни начини, които всъщност са пътищата за възпитание на чувствата – чрез дейностите на учителите, значението на добрата постъпка, чрез изкуството.

ЛИТЕРАТУРА

1. Елън, С. (2018). Детето, което не иска да си ляга. София: Сиела.
2. Ковачева, М., Димитрова, С. (2015). Психология на възрастово развитие. София: Фабер.
3. Лазарова, П. (2022). Психология на развитието (Възрастова психология). Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
4. Николова, М., Станева, Р. (2019). Педагогическа психология. Сливен: Издателство Обнова.
5. Пиръов, Г., Желев, Ст., Нетов, Ив. (1967). Детска и педагогическа психология - Учебник за институтите за начални учители. София: Издателство Народна просвета.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524430>
УДК 179

ЭТИЧЕСКИЙ ЭКСПАНСИОНИЗМ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ МОРАЛИ

БАБИЧЕВА ДАРЬЯ АЛЕКСЕЕВНА

Студентка Высшей школы права и гуманитарных наук Университета
«Туран-Астана»

Научный руководитель – к.филос.н., профессор **УМИРЗАКОВА Л. А.**
Астана, Казахстан

Аннотация: Статья исследует экспансионизм в этике как процесс расширения моральных границ. Рассматриваются исторические этапы, критика, практические последствия и будущее развития моральных норм в контексте современных вызовов.

Ключевые слова: моральный экспансионизм, этика, моральный прогресс, правосубъектность, универсальные нормы.

История морали свидетельствует о том, что представления о справедливости, должном и недопустимом не являются неизменными. Этические нормы, кажущиеся сегодня универсальными, ещё несколько столетий назад воспринимались как революционные или даже абсурдные. Признание равенства рас, гендеров и социальных групп, ныне считающееся фундаментом демократического общества, когда-то находилось за пределами морального воображения. Современные обсуждения морального статуса животных, природы или цифровых агентов могут вызывать скепсис, однако историческая динамика свидетельствует о том, что именно подобные идеи со временем формируют новые этические стандарты.

Проблематика расширения моральных границ выходит далеко за рамки сугубо философского дискурса. Она затрагивает широкий спектр акторов – от учёных и политиков до представителей бизнеса и гражданского общества. Кто уполномочен проводить границы морального сообщества? Каковы критерии включения новых субъектов? Можно ли рассматривать экспансию морали как бесконечный процесс, или существуют принципиальные пределы морального воображения?

Цель данной статьи – проследить историческую траекторию расширения морального сообщества, раскрыть теоретические основания морального экспансионизма и проанализировать его актуальные и потенциальные последствия в условиях стремительного технологического и культурного развития. Особое внимание уделяется философским концепциям, когнитивным предпосылкам и нейробиологическим механизмам, которые формируют способность человека к моральной эмпатии и этическому суждению.

Что объединяет движение за права женщин, законодательные инициативы по защите животных и дебаты о правовом статусе искусственного интеллекта? Несмотря на кажущееся концептуальное расхождение, все эти явления могут быть рассмотрены как проявления одного и того же процесса — морального экспансионизма, то есть последовательного расширения круга тех, кто признаётся достойным морального отношения и включается в сферу этической ответственности.

Западная философия долгое время рассматривала мораль как нечто универсальное, но применимое лишь к определенным субъектам. Например, Иммануил Кант утверждал, что моральные нормы основываются на разуме, а значит, только существа, обладающие рациональностью и автономией, могут считаться моральными агентами [1]. Эта идея привела к исключению животных и людей с когнитивными ограничениями из морального круга, что сегодня активно пересматривается.

Джон Ролз (Роулз) в своей работе «Теория справедливости» предложил концепцию «завесы неведения» – гипотетический эксперимент, в котором человек, не зная своего социального статуса, должен выбрать справедливые принципы устройства общества [2]. Эта идея стала основой для многих современных подходов к расширению моральных границ, ведь она предполагает учет интересов всех возможных групп, включая тех, кто традиционно считался маргинализированным.

В XX и XXI веках философия расширила представления о морали. Вместо антропоцентризма – взгляда, согласно которому только люди заслуживают нравственного отношения – появились концепции биоцентризма, экоцентризма и даже постгуманизма.

Биоцентризм (Пол Тейлор, Альберт Швейцер) утверждает, что все живые существа обладают внутренней ценностью, а значит, моральные нормы должны распространяться не только на людей, но и на животных, растения и экосистемы.

Этика заботы (Кэрол Гиллиган, Нелл Ноддингс) делает акцент на эмпатии и межличностных отношениях, подчеркивая, что мораль определяется не абстрактными принципами, а реальными связями между существами.

Постгуманизм (Рози Брайдотти, Кэри Вулф) идет еще дальше, ставя под вопрос границу между человеком и технологиями. Если искусственный интеллект или биоинженерно-модифицированные существа смогут испытывать страдания и желания, должны ли мы включить их в моральное сообщество?

Интересно, что наше восприятие морали – не только философский, но и биологический процесс. Современные исследования в нейронауке показывают, что моральные решения связаны с работой определенных зон мозга, таких как префронтальная кора и миндалевидное тело.

Например, Джошуа Грин (Гарвардский университет) исследовал, как люди принимают моральные решения, используя нейровизуализацию. Его эксперименты показали, что рациональное и эмоциональное мышление могут конфликтовать при принятии этических решений, а расширение моральных границ требует не только эмпатии, но и когнитивных усилий [3].

Пол Блум, автор книги «Против эмпатии», утверждает, что слепая эмпатия может быть препятствием для морального прогресса. Люди инстинктивно сочувствуют тем, кто похож на них, но настоящая мораль требует выхода за пределы биологически заданных предпочтений. Это объясняет, почему расширение моральных границ – не просто естественный процесс, а результат культурной и интеллектуальной эволюции [4].

Но если моральные границы действительно расширяются, то как именно это происходит? История показывает, что этот процесс идет неравномерно: он проходит через периоды острого сопротивления, социальных конфликтов и интеллектуальных прорывов. Можно выделить три крупных волны морального экспансионизма – три этапа, на каждом из которых человечество пересматривало, кого считать достойным морали, и принимало решения, определившие будущее цивилизации.

Самый ранний этап морального экспансионизма связан с тем, как люди учились видеть в «чужих» таких же моральных субъектов, как и «своих». Исторически человеческие общества строились на принципе исключения: моральные нормы распространялись только на членов конкретного племени, города-государства или религиозной общины. Все, кто оставался за пределами этой группы, воспринимались либо как враги, либо как существа низшего порядка, не заслуживающие равных прав.

Этот подход был повсеместным. Античные греки считали варваров существами, лишенными полноценного разума. В средневековой Европе границы морали определялись религией: иноверцы, еретики и язычники часто воспринимались как люди второго сорта. Рабовладельческие системы в Древнем Риме, на арабском Востоке, в колониальной Америке основывались на идее, что одни люди обладают высшим моральным статусом, чем другие.

Однако с развитием философии, науки и социальных движений эта граница начала стираться. Просвещение привело к идеям равенства, которые вскоре легли в основу борьбы против рабства. Суфражистки (Эммелин Панкхерст) и активисты за гражданские права в XX веке раздвинули моральные рамки еще дальше, распространив их на женщин, этнические меньшинства, людей с ограниченными возможностями.

Первая волна морального экспансионизма сделала главный шаг: она признала, что все люди, независимо от пола, расы, социального статуса, обладают моральной ценностью. Но со временем стало ясно, что эти границы все еще слишком узки. Если мы признаем ценность всех людей, не стоит ли задуматься о том, как мы относимся к другим живым существам?

Следующим рубежом стало включение в моральное сообщество нечеловеческих существ. Долгое время животные рассматривались исключительно как ресурс – источник пищи, рабочей силы, предметов одежды. Даже в религиозных и философских учениях, где признавалась особая роль животных (например, в буддизме или джайнизме), они все же оставались «второстепенными» по сравнению с человеком.

Но в XX веке этот взгляд начал кардинально меняться. В 1975 году философ Питер Сингер опубликовал книгу «Освобождение животных», где представил концепцию «расширения круга морали» – идеи о том, что страдания животных ничем не менее значимы, чем страдания людей [5]. Это стало точкой отсчета для движения за права животных.

Сегодня второй волной морального экспансионизма охвачены не только защита животных. Юридически признаны права природы – в некоторых странах, таких как Эквадор и Новая Зеландия, реки и леса наделены юридическим статусом, что позволяет защищать их интересы в суде. Экологическая этика рассматривает природные экосистемы как объекты морали, что полностью меняет традиционные представления о правах и обязанностях человека.

Но если моральные границы вышли за пределы вида *Homo sapiens*, возможен ли их еще больший сдвиг? Следующий логичный вопрос: а что насчет тех, кто вообще не является биологическими существами?

Сегодня мы стоим на пороге третьей волны морального экспансионизма, где главный вопрос – кто или что еще может быть включено в наше моральное сообщество. Искусственный интеллект, цифровые сущности, биотехнологически модифицированные организмы – всё это потенциальные кандидаты на получение морального статуса.

Могут ли машины иметь права? Этот вопрос уже не кажется абсурдным. Развитие генеративных ИИ, нейросетей и автономных систем привело к дискуссиям о том, способны ли они испытывать страдания, желания или осознавать себя. Если такие технологии достигнут уровня, при котором их «переживания» станут неотличимыми от человеческих, этика неизбежно столкнется с вызовом: признавать ли их частью морального круга?

А что насчет виртуальных личностей – цифровых аватаров, которые могут представлять людей после их смерти? Или гибридных форм жизни, в которых искусственные и биологические компоненты переплетаются так, что граница между человеком и машиной исчезает?

Третья волна морального экспансионизма еще не достигла своего пика, но все признаки указывают на то, что в ближайшие десятилетия она станет главным полем этических дебатов. И, возможно, когда-нибудь мы оглянемся назад и увидим, что наши сегодняшние представления о морали так же ограничены, как и идеи прошлого о «чужих», не заслуживающих морального признания.

Моральное расширение – это не просто философская концепция или теоретический процесс. Оно неизбежно отражается в законах, политике и экономике, меняя устройство общества. Но каким образом новые моральные нормы закрепляются на институциональном уровне? Какие вызовы это порождает?

История показывает, что каждая волна морального экспансионизма со временем приводит к изменениям в законодательстве. Когда общество начинает признавать новую

категорию существ морально значимой, оно пытается закрепить этот статус в правовых рамках.

Одним из наиболее ярких примеров стало включение экологических прав в законодательство. В 2008 году Эквадор стал первой страной, закрепившей в своей Конституции права природы [6]. Теперь экосистемы этой страны юридически признаны субъектами, а не просто ресурсами, которыми можно распоряжаться. Позднее подобные инициативы появились в Новой Зеландии, где река Уангануи получила юридический статус «живого существа».

Еще один пример – признание прав животных. В некоторых странах Европы, таких как Германия и Швейцария, животные юридически не считаются «вещами», а имеют особый статус, который требует учитывать их интересы при разработке законов.

Юридическое закрепление морального экспансионизма – сложный процесс, требующий пересмотра устоявшихся правовых норм. Однако это лишь первый шаг, ведь принятие новых законов всегда вызывает политическое сопротивление [7].

Моральное расширение неизменно сталкивается с сопротивлением консервативных сил. Каждая новая волна – от борьбы за права человека до признания прав природы – проходит через этап активного противостояния между прогрессивными и традиционными взглядами.

Например, движение за права животных продолжает сталкиваться с экономическими и культурными барьерами. В странах, где животноводство играет ключевую роль в экономике, любая попытка ограничить эксплуатацию животных воспринимается как угроза традиционному укладу.

Политические дебаты о правах искусственного интеллекта или цифровых личностей только начинаются, но уже видно, что этот вопрос вызовет серьезные идеологические разногласия [8]. Одни считают, что только биологические формы жизни могут обладать моральным статусом, другие – что границы морали должны определяться уровнем сознания, а не происхождением.

Таким образом, моральный экспансионизм не только расширяет границы морали, но и меняет структуру власти, создавая новые линии политического раскола.

Расширение моральных границ затрагивает и экономику. Современные компании сталкиваются с требованиями не только юридической, но и этической ответственности. Это проявляется в концепции корпоративной социальной ответственности (CSR), которая заставляет бизнес учитывать экологические, социальные и этические факторы.

Ярким примером являются B-Corporations – компании, которые официально обязуются действовать не только ради прибыли, но и ради общественного блага. Эти организации проходят сертификацию, подтверждая, что их деятельность соответствует высоким стандартам экологической устойчивости, социальной справедливости и прозрачности управления.

Кроме того, моральная экспансия влияет на потребительские предпочтения. Современные покупатели все чаще выбирают компании, которые придерживаются этических принципов – будь то отказ от тестирования продукции на животных, использование экологичных материалов или обеспечение справедливых условий труда.

Таким образом, моральный экспансионизм не только формирует новые законы и политические движения, но и меняет саму логику ведения бизнеса. Но насколько глубоко он способен проникнуть в общественные структуры? И можно ли говорить о моральной ответственности корпораций и технологий наравне с человеческой моралью?

Хотя расширение моральных границ кажется логичным шагом в развитии цивилизации, этот процесс не лишен проблем.

Во-первых, существует риск морального инфляционизма – когда чрезмерное расширение норм размывает сами понятия добра и зла. Если моральные обязательства распространяются на слишком широкий круг субъектов, возникает вопрос: остается ли место для морального выбора, или всё превращается в неопределенную этическую зону?

Во-вторых, этический империализм – ситуация, когда одни культуры навязывают свои моральные нормы другим. История знает множество случаев, когда под предлогом «прогрессивных ценностей» разрушались традиционные уклады жизни. Насколько универсальны моральные нормы, и имеет ли право одно общество диктовать другому, кого включать в круг морали?

Наконец, возможен и обратный процесс – сужение моральных границ. История знает периоды, когда общество откатывалось назад, исключая из морали целые группы. Например, возврат к национализму и ксенофобии в эпоху кризисов. Значит ли это, что моральный прогресс не является линейным?

Будет ли у расширения моральных границ конечная точка, или же этот процесс – неостановимое движение, способное трансформировать саму суть этики? Ответ на этот вопрос зависит от того, каким путем пойдет человечество.

Один из возможных сценариев – непрерывное расширение морали. Если моральный круг и дальше будет включать новых субъектов, человечество может прийти к признанию прав не только людей и животных, но и более сложных форм существования: искусственного интеллекта, цифровых личностей, а в будущем – даже внеземных форм разума. Такой мир будет строиться на идее всеобщего морального охвата, где границы между «нашими» и «чужими» окончательно исчезнут.

Но есть и другая перспектива – разочарование в моральном экспансионизме. Возможно, настанет момент, когда общество почувствует предел своей эмпатии. Политические и экономические кризисы могут привести к отступлению от глобального гуманизма, возвращая человечество к жесткому прагматизму. В таком мире мораль перестанет быть расширяющейся сферой и вновь сузится до интересов отдельных групп, наций или классов.

Третий путь – поиск баланса между традицией и прогрессом. Возможно, моральное расширение не будет бесконечным, но и не приведет к откату назад. Человечество научится устанавливать четкие критерии морального включения, не размывая фундаментальные принципы добра и справедливости. Такой мир будет избегать как морального инфляционизма, так и жесткого консерватизма, находя новые формы этического компромисса.

Вопрос о границах морали остается открытым. Будет ли человечество в будущем говорить о правах машин, о нравственном долге перед природными экосистемами или о моральной ответственности перед виртуальными сущностями? Или же наступит момент, когда мы признаем: мораль не может быть безграничной?

Моральный экспансионизм – это не просто процесс включения новых субъектов в сферу этики, а глубокая трансформация представлений о добре, справедливости и ответственности. История показывает, что границы морали никогда не были статичными: они расширялись волнами, охватывая сначала ближайшее окружение человека, затем всё общество, природу, а теперь – и искусственные формы разума.

Но этот процесс не бесспорен. Он сталкивается с политическим сопротивлением, культурными барьерами и даже биологическими ограничениями человеческого восприятия. Вопрос о будущем морального расширения остается открытым: придем ли мы к миру, где права распространяются на всех возможных существ, или же столкнемся с пределом эмпатии? [9]

Как бы ни развивался моральный экспансионизм, одно остается неизменным: мораль – это не застывшая система, а живой, меняющийся механизм, отражающий саму суть человечности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кант И. Основы метафизики нравственности. – М.: АСТ, 2023. – 384 с.
2. Ролз Дж. Теория справедливости. – М.: Новое издательство, 2021. – 536 с.
3. Грин Дж. Моральные племена: Эмоции, разум и разрыв между нами и ими. – М.: Альпина Паблишер, 2018.
4. Блум П. Против эмпатии: Аргумент в пользу рационального сострадания. – М.: Эксмо, 2019.
5. Сингер П. Альтруизм: Как эффективно помогать другим. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017.
6. Мировой дебют: Эквадор предоставляет юридические права диким животным [Электронный ресурс] // Party for the Animals. – 2022. – URL: <https://www.partyfortheanimals.com/ru/a-world-first-after-nature-ecuador-also-gives-wild-animals-legal-rights>
7. Правосубъектность искусственного интеллекта: возможно ли признание? [Электронный ресурс] // Зуйков и партнеры. – 2023. – URL: <https://zuykov.com/about/articles/pravosubektnost-iskusstvennogo-intellekta-vozmozhno-li-pravovoi-i-moralno-eticheskii-aspekt>
8. Правовой статус систем искусственного интеллекта и модели их ответственности [Электронный ресурс] // Lex Russica. – 2022. – URL: <https://lexrussica.msal.ru/jour/article/view/3672>
9. Зачем природные объекты наделяют правами человека? [Электронный ресурс] // Моя Планета. – 2023. – URL: https://moya-planeta.ru/travel/view/kogda_reka_stanovitsya_chelovekom_ot_ekvadora_do_novoj_zelandii_p_riroda_poluchaet_svoj_den_v_sude

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524483>

АҚСАҚ ТЕМІР ЖОРЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ТҮРІК-МҰСЫЛМАН ӘЛЕМІНДЕГІ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУ

БИСЕМБАЙҰЛЫ МИРАС

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD-докторанты, Алматы, Қазақстан

САДЫКОВА АЛИМА

Астана қаласы әкімдігінің №73 мектеп-лицейі

ТАКЕЕВА ЖАНИЯ

Астана қаласы №73 мектеп-лицейі

АНВАРБЕК АРАЙЛЫМ ЕРЛАНКЫЗЫ

Астана қаласы Мамандандырылған №9 Зерде лицейі

ЕСЕНГЕЛЬДИНА АЙШАБИЫ

Астана қаласы №115 мектеп

МИРАНЯН ГАГИК ВАРДАНОВИЧ

Астана қаласы №79 мектеп-лицейі

Аңдатпа. Мақалада Ақсақ Темір жорықтарының халықаралық қатынастардың өзгерісі мен әлемдік мәдениетке қосқан үлесі талқыланады. Шағатай ұлысында Мәуереннахр елінің салтанат құрып, Деһлі Қыпшақ, Түркістан және Таяу Шығыс елдерінің тағдырын түбегейлі өзгертуі аталған аймақтарда Шыңғыс хан ұрпақтарының билігінің әбден әлсіреп, жаңа тарихи оқиғалардың өрбуіне септігін тигізді. Мақалада тек Ақсақ Темірдің Алтын Орда мен Моғолстанға қарсы жорықтары ғана емес, оның ұрпақтарының жүргізген сыртқы саясаты және түрлі саяси оқиғалардың салдарынан пайда болған Жалайыр сұлтандығы, Аққойлы және Қарақойлы елдерінің мемлекеттік басқару жүйесіне талдау жасалынады. Түрлі мемлекеттердің басқару жүйесін ой елегінен өткізу үшін тарихи-салыстырмалы талдау, тақырып мазмұнын жүйелі түрде жеткізу үшін жүйелілік-құрылымдық талдау, әр мемлекет жайындағы жеке мәліметтерді біріктіріп, дұрыс баға беру үшін синтездеу әдісі, ал оқиғаларды уақыт реттілігіне сай тізіп жазу үшін мәселелі-хронологиялық әдіс қолданылды.

Тірек сөздер: Ақсақ Темір, Мәуереннахр, Тоқтамыс хан, ислам мәдениеті, Хулагу елі, Жалайыр сұлтандығы

Ақсақ Әмір Темір (1336-1405 жж) – түркіленген барлас руынан шыққан Тарағай бектің баласы. Тарағай бек Кеш алқабының билеушісі болды. Ақсақ Темір 1370 жылы Мәуереннахр жерін басып алып 35 жыл (1370-1405 жж.) жеке дара билік жүргізеді. Әмір Темір мемлекетінің астанасы Самарқанд қаласы болды. Ол Орта Азия, Иран, Ауғанстан, Құлағу (Хулагу) ұлысының жерлерін, Кіші Азияны бағындырған жиһангер. Өмірінде 27 елді бағындырып, тарихта атын қалдырған. Ақсақ Темір Шыңғыс ханның ұрпағы болмаса да, барлас руы мен Шыңғыс ханның қият руы туыс рулар еді. Екеуі де бір атадан тараған. Шыңғыс ханмен туыстығын айтқанда екеуі де Түмбінай шешеннің ұрпағы екенін ескерген жөн. Түсінуге жеңіл болу үшін екі жиһангердің бабаларының тізімін жазсақ, мынаны көруге болады:

Түмбінай – Қабыл – Бартан батыр – Есукей батыр – Темір-шың (Шыңғыс хан);
Түмбінай – Қажұл – Ердемжі – Суғу шешен – Қарашар ноян – Ежіл ноян – Елеңгір ноян – Берқұл – Тарағай – Темір;

Бұдан Шыңғыс ханның Түмбінайдың бесінші ұрпағы, ал Ақсақ Темір Түмбінайдың оныншы ұрпағы болғанын ұғуға болады. Есукейдің әкесі Бартан батыр таққа отырғанда, Қажұл көз жұмады. Оның орны Ердемжіге берілді. Ол барлас руын құрған болатын. Барлас – «мықты, жүрекжұтқан әскербасы» дегенді білдіреді. Барлас руы Найман тайпасына жатады. Ақсақ Темір осы барлас руынан шыққан еді.

Ақсақ Темірдің билікке келуі назарға аударарлық. Ақсақ Темірдің көзі тірісінде Мәуереннахр Шағатай ұлысына тікелей бағынбайтын бөлек аймақ болатын. Оған жергілікті халықтың отырықшылануы себеп болды. Моғолстанның билеушісі Тоғылық-Темір Мәуереннахрды билеген Қазаған әмірді 1358 жылы өлтіріп, таққа Абдолланы отырғызды. Бірақ ол тек 1 жыл ғана билеген. Билік үшін талас басталды. Бұл уақытта Әмір-Темір Кеш қаласының әміріне бағынған. 1361 жылы Тоғылық-Темір Мәуереннахрға екінші рет аттанып, баласы Ілияс-Қожаны билеуші етіп қалдырды. Әмір Темір Ілияс-Қожаның кеңесшісі болады. 1362 жылы Тоғылық-Темір қаза болған соң, Ілияс-Қожа Моғолстанның билеушісіне айналады да, енді Әмір Темір Балхтың әмірі Құсайынның қарамағына өтеді. Әмір Темір Құсайынмен бірге Моғолстанға жорықтар ұйымдастырған. Кейін екеуі арасында билік үшін талас болып, Әмір Темір билікке ие болады. 1370 жылы «Ұлы әмір» атағын алады [1].

Мемлекет 7 уәзірден тұратын диуан арқылы басқарылып отырды. Ал аймақтар жергілікті диуандар арқылы басқарылды. Олар алым-салық жинау, тәртіпті сақтаумен, жол салумен, қоғамдық құрылыстарды жүргізумен айналысты. Қоғам 12 тапқа бөлінді. Ақсақ Темір Шыңғыс хан ұрпағы болмаған соң, өзін билеуші етіп бекіте алмады. Ол Шыңғыс хан ұрпақтарымен байланысын дәлелдеп, ел алдында билігін заңдастыру қажет еді. Хулагу елінің билеушісі Қазан ханның қызына үйленген соң, Ақсақ Темір «гурхан» атағын алған [2, 95 б.]. Бірақ халықтың көбі оны әмір деп атай берді. Әмір деген атақты түрік тайпаларынан шыққан жергілікті билеуші бектерге беретін.

Оның билеген елі Мәуереннахр деп аталған. Бұл атау Сырдария мен Өмудария аралығындағы, «қос өзен арасындағы жер» дегенді білдіреді. Ол көз қырын Моғолстан мен Алтын Ордаға салып, ұлан байтақ жерлерді қосуға тырысты. Жас кезінде шайқаста ақсақ атанған Темір, елді билеу өнеріне машыққан еді. Ол Алтын Орданы жаулап алардан бұрын Ақ Орданы қосуды жөн көрді. Ақ Орданы әлсіретуге Түй Қожаның баласы Тоқтамыс Әмір Темірге қашып баруы себеп болды. Әмір Темір Тоқтамысты Алтын Орда мен Ақ Орданы түпкілікті басып алуға қолданғысы келді. 1375 жылы Ақ Орда мен Алтын Орданы біріктіруге тырысқан Ұрыс ханнан елші келіп, Тоқтамысты қайтаруды және өз әскері Түркістанға таяп қалғанын айтады. Бірақ Ақсақ Темір Тоқтамысқа әскер беріп, Ұрыс ханға қарсы жібереді. 1376 жылы Ұрыс хан көз жұмады. Тоқтақияға қарсы алғашқы шайқаста жеңілсе де, Ақсақ Темір оған тағы да әскер жібереді. Тоқтақия да қаза тапқан соң, Тоқтамыс Сауран қаласында Ақ Орда тағына отырады. Әмір Темір оған Жошы ұлысының қалған бөліктерін жаулап алуды тапсырып, өзі Мәуереннахрға аттанады. 1377 жылы Ұрыс ханның ұлы Темір Мәлік Сауран түбінде Тоқтамысты жеңеді. Тек 1379 жылы Тоқтамыс Сығанақты басып алып, Темір Мәлікті Темірдің көмегімен жеңе алды. Осы уақыттан бастап Тоқтамыс Ақ Орданың билеушісіне айналды. Ал 1380 жылы Тоқтамыс Сарайды, Қажы-Тарханды, Қырымды, Мамай Ордасын басып алып, Алтын Орданың ханы атанады. Осылайша, Ақсақ Темірдің арқасында Тоқтамыс көтеріліп, Ақ Орда мен Алтын Орданың ханына айналды.

Алтын Ордада 1357-1380 жылдары билік үшін талас-тартыс болды. 1380 жылы сепаратист Мамай хан сол кезде Ақ Ордада билікке ие болған Тоқтамысқа қарсы шығады. Орыстар да дербестікке ұмтылды. Олар Тоқтамысқа көмектесіп, Мамай ханға қарсы күреседі. Д.Донской Тоқтамыстың көмегімен Мамайды жеңеді. Орыстар осы жеңістен кейін тәуелсіздік алуға ұмтылады. Орыстарды Әмір Темір Тоқтамысқа қарсы басты күші ретінде пайдаланғысы келді. Сол үшін Тоқтамыс 1382 жылы орыстарға шабуылдап, Мәскеуді өртейді. Екі жақ арасындағы қайшылық, шамамен, осы уақытта ушыға түсті. Енді екеуінің бірі қаза таппаса, билікті бөлісетін түрлері болмады. 1383 жылы Тоқтамыс Хорезмді алса, 1385 жылы Ақсақ

Темір Хорезмді қайта алады. Тоқтамыс Алтын Ордада билікті күшейтіп жатқанда, Ақсақ Темір Моғолстанға дүркін-дүркін жорықтар ұйымдастырып жүрді.

Ақсақ Темір Алтын Орданы ойлағандай азғантай ғана уақытта бағындыра алды. Бірақ Моғолстанға қарсы күресі тым ұзақ уақытқа созылды. Алғашқы рет 1365 жылы 22 маусымда Батпақ (Лайсан) шайқасында Ақсақ Темір Ілияс-Қожадан жеңіліп қалды. Бірақ Ілияс-Қожаның Самарқандқа жорығы сәтсіз аяқталады. 1371-1372 жылдары Моғолстанға ол әскер аттандырады. Шығыстағы үлкен қаласы Алмалыққа дейін жетіп, керейіттерді талқандап қайтады. Одан кейін Әмір Темірдің өзі де Ыстықкөл маңайындағы Сегізағаш жеріне дейін барлаушылық соғыстар жүргізіп келеді. 1372-1390 жылдары Моғолстан жеріне оншақты жорық жасайды. Сайрам мен Талас оның алған алғашқы жерлері болса, кейіннен Жетісу өңірі Іле өзеніне дейін жетеді.

1376 жылы Әмір Темір атақты моғол қолбасшысы Қамар ад-Динді талқандау үшін 30 мың әскер жібереді. Бірақ Темір әскері жеңіліп қалады. Әмір Темір әскерін басқарған қыпшақ Сасы-Бұқа еді. Ол Әмір Темірдің Хорезмге кеткенін пайдаланып, оған қарсы бүлік шығарады. Сасы-Бұқа Әмір Темір мен Қамар ад-Диннен көмек сұрайды. Бұны естіген Әмір Темір Атбасы маңында (қырғыз жері) оны талқандайды. 1377 жылы Қаратау етегі мен Ыстықкөлге баратын Бұғым шатқалында екі рет Әмір Темір әскерінен Қамар ад-Дин бастаған моғол әскері жеңіледі. Қамар ад-Дин Тұрфанға қашады. 1384-1390 жылдары аралығында Моғолстанға қарсы аттанған бір жорықта 120 мың әскер үлкен олжамен оралған. Тек 1390 жылғы жорығынан кейін ғана Моғолстан толығымен Ақсақ Темір елінің құрамына қосылды.

Бұл уақытта тарихи аренада Ақсақ Темір мен Тоқтамыстан басқа Едіге мырза да көтерілген. Едіге басында Тоқтамыстың қызметшісі болады. Көзі тірісінде мырза, беклербек деген атақтарға ие болады. Тоқтамыстың Жанақ деген қызын Едіге алады. Ол Нұраддиннің анасы болды. Едігені татар, башқұрт және қазақтың аңыздарында елін қорғаған батыр ретінде дәріптеледі. Ал Тоқтамыс халыққа зиян мен қастық жасаған шынжыр балақ, шұбар төс деп сипатталады. Тоқтамыс хан Ақсақ Темірге бағынудан бас тартып, оған қарсы Моғолстан мен және Мысыр билеушісімен одақ құра бастайды. Төреден шықпаған билеушінің Дешті-Қыпшақты басқарғанын құп көрмеген. Тоқтамыс пен Ақсақ Темір арасындағы қақтығыстарда Едіге бастапқы уақытта Тоқтамыс жанында болған. Бірақ кейін Ақсақ Темір жағына шығады. Бұл Тоқтамыстың жеңілуіне себеп болады. Халық Ақсақ Темірдің жорығын Тоқтамыстың езгісінен азат етуге жасалған қадам деп қарастырған [2, 96 б.]. Едігенің Тоқтамысқа қарсы шығуына себеп болған мына жайт еді: 1377 жылғы құрылтайда Жылқыбайдан басқа бар әмірлер Әмір Темірге қарсы шайқасты қолдады. Тоқтамыс Жылқыбайды жазалады. Жылқыбай Едігені асырап алған еді. Едігенің шынайы әкесінің аты Құттықия еді. Жылқыбайдың өлімін Едіге ұмыта да, кешіре де алмады. Тоқтамыс пен Едігенің арасында жауыздық осылай орнайды.

Ақсақ Темір мен Тоқтамыс арасындағы шайқас Құндызшада 1391 жылы 18 маусымда орын алған. Бұл шайқаста Әмір-Темірдің сапында 300-400 мың әскер болса, Тоқтамыста 200-300 мың әскер болады. Әр тараптан 100 мың әскер қайтыс болады. Әмір Темір жеңеді. Бекболат, Қожа Медин, Бекгич және Турдучак Берди Давуд соғыс кезінде ұрыс алаңын тастап кетті. Соның кесірінен Тоқтамыс жеңілді [3, 251 б.]. Соғыста Тоқтамыстың жеңілуіне негізі әскербасыларының сатқындығы себеп болды. Бірақ одан басқа Ақсақ Темірдің әскери тактикасына да ерекше тоқтала кеткен жөн. Темірдің маңызды жаңалығы – орталық әскерді қапталдағы әскерлер қорғайтын. Тыл күзеті командирдің резерві де, күзеті де қызметін атқарды. Ол сондай-ақ жау қоршап алған жағдайда орталықты қорғады. Әскердің бұл құрылуы «кірпі» тактикасы деп аталды. Бұл соғыс тактикасы армияға белсенді шабуыл жасауға және қажет болған жағдайда өзін сәтті қорғауға мүмкіндік берді [3, 249 б.]. Ақсақ Темір Армения мен Грузияны 1392 жылы басып алды. Бірақ Тоқтамыс жаудың тылына кіріп, оларды қоршауға дайындалған еді. Ақсақ Темір шегінуге мәжбүр болды [4]. 1395 жылы Әмір Темір Тоқтамысты Терек өзенінде, Кавказда жеңеді. Әмір Темір әскерлері Еділ бойынан бірақ шығады, Алтын Орданың астанасы Сарай-Беркені тонайды. 1395 жылғы бұл соғыста

Тоқтамысты Ақтау батыр, Бекжарық оғлан мен Таш-Темір оғлан тастап кетеді [5]. Әмір-Темірдің сапында 300-400 мың әскер болса, Тоқтамыста 200-300 мың әскер болады. Әр тараптан 100 мың әскер қайтыс болады. Осыдан кейін Тоқтамыс Литва кінәзі Ягайло иелігіне барып, онымен одақ құруға бел байлайды. Едіге өз кезегінде Ақ Орда тағына Темір-Құтлықты, ал Алтын Орда тағына Ақсақ Темір Қойыршақ оғланды қояды. 1395 жылы Едіге Тоқтамыстан жеңіледі. Сол жылы Әмір Темір Астраханьды алады. Сол жылы Едіге өз ұлы Нұраддинді Тоқтамыстың артынан қууға мәжбүр еткізіп, Қойыршақ оғланды өлтіреді.

Әбден күшейіп алған Ақсақ Темір 1397 жылы Әзірбайжанды империяға қосады. 1398 жылы Едіге Тоқтамысты жеңеді. 1399 жылы Үндістанды алады [6]. 1400 жылы Ақсақ Темір Дамаскті(Шам) алған соң, Арагон королі Мартин I мен Рим папасы Бенедикт XIII Сирияға жазған хатында Ақсақ Темірге қарсы әскери шабуыл жасау қажеттігін көтереді. Бұл уақытта еуропалық деректерде Ақсақ Темір «өзбектер мен татарлардың басшысы» деп аталған [7, 36 б.]. Бұл уақытта 1400 жылы Ақ Орданың ханы етіп, Едіге Шәдібекті бекітеді. Иоанн VII елшісінің 1401 жылы Ақсақ Темірге жіберген хатында Осман сұлтандығын жеңген жағдайда барлық қазына оған тиесілі болатындығын мәлімдеген. Еуропалықтар Осман сұлтандығының жеңілгендігінде осылайша мүдделі болғандығын аңғаруға болады.

Руи Гонсалес де Клавихо Ақсақ Темірмен кездесіп, Самарқандағы сарайларда болып, ел басқарудағы ерекшеліктерді таңданыспен жазған. Жергілікті түріктердің Константинопольді Стамбұл деп атайтынын сол жерде ғана білген [8].

1402 жылы 28 шілдеде Баязид Ақсақ Темірден Анкара түбінде жеңіледі. Оған Осман сұлтандығындағы опасыздық себеп болды. Мәуереннахр, Түркістан, Иран, Ирак, Ауғанстан, Закавказье, Үндістанның бір бөлігін қосып алды. Ақсақ Темір барлық іргелес қалаларды тонады. Тек Балат қаласы ғана қиратылмаған. Ол жерге басшылыққа Ілияс бейді тағайындайды. Уақыт өте келе Ілияс бей өз атынан теңге соқтыра бастайды [9, 251 б.].

1405 жылы Тоқтамыс Әмір Темірден Едігеге қарсы соғысуға көмек сұрайды. Бірақ Қытайға қарсы жорықта Әмір Темір Отырарда көз жұмады. 1406 жылы Тоқтамыс Едіге мен Шәдібекке қарсы жорықта қайтыс болады. Осылайша, небәрі екі жылдың ішінде екі көкжал қасқыр бақилық болады. Осы уақытта Дешті Қыпшақтағы билік Едігенің қолында қалды. Көп ұзамай 1419 жылы Елек өзенінде Тоқтамыстың ұлы Қадырберді Едігенің көзін құртады. Үш басшының осылай өмірден өтуі қазақ даласындағы билік үшін таласты әбден өршітті.

Ақсақ Темір өз артынан мол мұра қалдырды. Оның билікке жеткен Шахрух және Мираншах деген ұлдары болды. Шахрух елді 47 жыл биледі. Ақсақ Әмір Темір өлген соң, ел екіге бөлінді. Шахрух астананы Гератқа көшірді. Оның билеген өңірі – Хорасан деп аталды. Мәуереннахрдың астанасы – Самарқанд болды. Ақсақ Темір ұрпағы Бабыр сұлтан Солтүстік Үндістан мен Ауғанстанда «Ұлы Моғол империясын» 1526 жылы құрды. Бабырдың ұрпағы Жаһаншах атақты Тәж-Махал кесенесін салдыртты. Ақсақ Темірдің Елхан мемлекетімен немесе Құлағу елімен соғыстары тарих сахнасына бірнеше елдердің салтанат құруына негіз болды. Аққойлы, Қарақойлы және Жалайыр сұлтандығы бұрынғы Құлағу және Ақсақ Темір құрған елдің иеліктерінде пайда болған еді.

Аққойлы мемлекеті – 1378-1508 жылдары өмір сүрген түрік-оғыз тайпаларынан тұратын мемлекет. Билеуші әулет мен тайпа қазіргі әзірбайжан ұлтының негізі салынуына қатысқан. Әулет негізін салушы – Қара Оспан. Ол Византия ханшайымына үйленіп, туыстық қарым-қатынас орнатқан еді. Тарихта атын қалдырған ең атақты билеушісі – Ұзын Хасан Қара. Билік әлсіреген кезде Сефевид әулеті Аққойлы билігіне қарсы шығады. Сефевидтердің көсемі Ысмайыл шах аққойлыларды жеңеді. Аққойлылардың орнына Сефевид мемлекеті салтанат құрады.

Османлы хаттарында Аққойлы патшалары «Иран патшаларының атасы», «Иран сұлтандарының сұлтаны», «Иранның Шаханшахы және Персияның әміршісі» деген атаққа ие болды. Бұл мемлекет этникалық жағынан әзірбайжан мемлекеті болды. Олардың орнына келген сефевид әулеті бірнеше ғасырлар бойы Иран елін билеген.

Қарақойлылар 1380-1469 жылдары Шығыс Түркия, Шығыс Ирак, Әзірбайжан, Армения жерлерінде билік еткен ел. Астанасы – Герат. 1375 жылы Жалайыр сұлтандығының вассалына айналады. 1400 жылы Әмір Темірден Қарақойлы мемлекеті жеңіледі. Аққойлылардың сүннизмді, ал қарақойлылардың шиизмді ұстанғаны туралы дерек бар. Жаһан шах – бұл елдің ең белгілі басшысы болып тарихта атын қалдырған. Олар тек 1447 жылы Ақсақ Темірдің ұлы Шахрух дүниеден озғаннан кейін ғана дербестігін қалпына келтіре алған [10].

Жалайыр сұлтандығы 1336-1432 жылдары өмір сүрген мемлекет. Құлағу ұлысының мұрагерлерінің бірі. Ақсақ Темір тарапынан жаулап алынған ел. 1432 жылы Қарақойлы мемлекетінен жеңіледі. Астаналары Бағдат, Тебриз және Басра қалалары болды.

Ақсақ Темір тек сыртқы саясатта ғана көшбасшы ғана емес, ішкі саясатта үлкен өзгеріс ұйымдастырған басшы болды. Моғолстан хандары қолданған сойырғал жүйесін ол да пайдаланған. Баласы Мираншахқа 1393 жылы ол Құлағу елінің жерін берсе, екінші баласы Омар шейхке Фарс облысын, ал 1392 жылы Жәңгірдің ұлы Пір-Мұхаммедке бұрынғы Газнеуид сұлтандығының жерін сойырғалдыққа берді. Бұл дегеніміз сол жерлерде аталған басшылар жергілікті қауымнан салық алып, бақылауға алуға хақысы болғандығын білдіреді [11, 27 б.].

Мол дәулет пен билік жинаған Ақсақ Темір 1404-1405 жылдары Оңтүстік Қазақстанды түгелімен басып алып, қазіргі Қытайдағы қалаларды қаратуға тырысқан. Осы уақытқа дейін Дешті Қыпшақ пен Юань(Құбылай) ұлысының арасында бірде-бір рет соғыс болмаған еді. Бұл екі ел арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі құртып тастауы мүмкін еді. Бірақ Отырарда Ақсақ Темірдің кенеттен көз жұмуы алдағы қантөгісті болдыртпады.

Ақсақ Темірдің жорықтары әлемдік картаны өзгертті. Түрік елдерін қатты әлсіретті. Оның жорықтарынан кейін Еуропалық елдер мен Русьті тізгіндеп тұрған Алтын Орда оңалмастай әлсіреп, кейін ыдырады. Бұл Еуропа мен Русьтің азаттыққа ие болуына алғышарт болды. Ақсақ Темір елде төрелердің ықпалын әлсіретіп, билер мен бектердің атақ-даңқын асырды. 1397 жылы Ахмет Яссауи кесенесінің құрылысын бастауға бұйрық берген. 1399 жылы Әмір Темірдің бұйрығымен кесене ішіне тайқазан орналастырылды. Ол өмірінің соңында Түркістанды түрік халықтарының орталығына айналдыруды мақсат етті. Ол Түркістан өңірінде мәдени орталықтар, ғылым ордаларын, мешіт-медреселерді салып, өңірдің мәдениетті болуына үлес қосты. Оның ұлы Шахрух кезінде бар мұсылман ғалымдары Мәуереннахр мен Хорасанға келіп, қызмет етті. Бұл кезде түрік-мұсылман ғалымдары Әл-Каши мен Әл-Кушчи ондық бөлшектерді ойлап тауып, математикада нөлді басқа сандар сияқты жиі қолдануды үйретті. Ал немересі Ұлықбек кезінде атақты обсерватория салынды. Осылайша, Ақсақ Темір құрған мемлекет ортағасырда ұланғайыр аймақтағы саяси және мәдени өзгерістердің қозғаушы күші болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қозыбаев М.Қ. (Бас ред.) Қазақстан тарихы (көне заманна бүгінге дейін). Бес томдық. Том 2. Алматы: Атамұра, 2010. — 640 б
2. Аюпов Т.М. Башкиры и завоевательные походы Эмира Тимура // Вестник Алтайского государственного педагогического университета. 2016. №4(29). С.95-98.
3. Mirgaleev I.M. Toqtamish Khan's war against Amir Timur // Золотоордынская цивилизация. 2017. №10. С.247-255.
4. Миргалеев И.М. Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура. Казань: Институт истории АН РТ, 2007. 108 с.
5. Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003. 164 с.
6. Автобиография Тимура / Богатырские сказания о Чингис хане и Аксак Темире. Перевод с тюркского и чагатайского языков, вступ.ст В.А. Панова. (1934) С. 47-216. Москва., Academia. 374 с.
7. Гюрай К. Отношения Эмира Тимура с Европой до и после битвы при Анкаре // Золотоордынское обозрение. 2015. №3. С.34-42.
8. Клавихо, Р. Г. Дневникъ путешествія ко двору Тимура в Самаркандъ въ 1403 – 1406 гг. / Р. Г. Клавихо; под ред. И. И. Срезневскаго. – Санкт-Петербургъ : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1881. – 466 с.
9. Шпет М.М. Вторжение Эмира Тимура в Малую Азию в 1402 г. и отношение к нему западноазиатских беев // Куляшоўскія чытанні. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Пад агульнай рэдакцыяй Т.І. Борбат. Магілёў, 2021. С. 249-252.
10. The Cambridge History of Iran, Volume 6: The Timurid and Safavid periods — Repr. — Cambridge: New York. — P. 978.
11. Ахмадуллин В.К. Внутренняя политика великого Эмира Тимура // сборники конференции НИЦ Социосфера. 2012. №15. С.27-30.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524540>
УДК 378.016.81

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

КОЖАХМЕТОВА САУЛЕ НАМАЗБАЕВНА

Маг.гум. наук, ст. преподаватель сектора языков и литературы университета «Мирас»,
г.Шымкент, Казахстан

АНВАРОВА ШОХСАНАМ ИРСАЛИЕВНА

Студент 2 курса спец. «Русский язык и литература»
университета «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы развития связной русской речи у учащихся национальных школ в условиях билингвизма и многоязычия. Подчеркивается, что язык как важнейший элемент культуры отражает многообразие и специфику мировоззрения народов, а также служит инструментом межкультурного диалога. Автор анализирует методические трудности, возникающие в преподавании русского языка как неродного, включая недостаточную разработанность критериев речевого развития, слабую дифференциацию подходов к обучению фонетике и интонации, а также необходимость интеграции лингвокультурного и лингвострановедческого компонентов. В статье рассматриваются эффективные формы речевой деятельности, такие как групповое и ролевое общение, драматизация, дискуссионные игры, а также возможности применения коммуникативного метода обучения. Отмечается актуальность учета родного языка учащихся и создания условий для естественного языкового взаимодействия. Представленные социологические данные подчеркивают значимость русского языка как средства межкультурного общения и образовательного ресурса в современном Казахстане.

Ключевые слова: билингвизм, межкультурная коммуникация, русский язык как неродной, речевое развитие, связная речь, лингводидактика, фонетика, коммуникативный метод, казахско-русское двуязычие.

Современные народы объединяются цивилизацией, но отличаются культурой, и в этом, с одной стороны, заключается красота разнообразия, а с другой - возможность и необходимость взаимопонимания. Одним из наиболее ярких компонентов культуры является язык. В процессе межъязыковых контактов выражается наиболее остро столкновение образов жизни, материальных и духовных ценностей культурного разнообразия, которое происходит как в повседневной жизни, так и на уровне сознания, понимания мира. С древних времен билингвизм является продуктом взаимосвязи, общения представителей разных наций, разных лингвокультурных сообществ. По разным историческим причинам билингвизм (и многоязычие) широко распространены во многих странах мира.

Современная лингводидактика – владение языком относит к способности учащихся воспринимать связанные речевые сегменты и создавать на их основе самостоятельные высказывания (в контексте конкретной ситуации общения). Но многие аспекты формирования и развития связной русской речи учащихся национальной школы на сегодняшний день остаются малоизученными. Правда, в программах и учебниках для казахских школ заметное внимание уделяется прививанию детям речевых навыков на изучаемом языке.

Однако эффективность этой работы остается недостаточной: необходимые категории и концепции формирования и развития речи не установлены, подчеркнуты содержание, методы и приемы, пути и средства ее развития. Критерии оценки речевого развития школьников не совсем понятны. Часто развитие речи подразумевает выполнение упражнений для построения словосочетаний и предложений, ответов на вопросы, составления диалогов и т.п., которые по

большей части направляют учащихся к содержательной части речи, а законы и правила объединения предложений как части связного высказывания (микротекста). Дело в том, что долгое время предложение считалось основной коммуникативной единицей, а развитие речи ограничивалось уровнем предложения. Текст и его составная часть - микротекст (или сложное синтаксическое целое) недостаточно изучены.

Расширение объема социальных функций русского языка связано с тем, что он успешно отвечает как внутренним, так и внешним коммуникативным потребностям нашей страны. Качественное развитие русско-казахского и казахско-русского двуязычия возможно лишь при условии создания реальных условий для изучения языков.

Проблема обучения языкам тесно связана с изучением языковой ситуации. Социологическое анкетирование, проведенное в ряде коллективов, показало, насколько животрепещущи вопросы национально-языковых отношений. Люди разных национальностей (казахи, русские, узбеки, украинцы, немцы, корейцы, татары, греки, азербайджанцы, белорусы), принимавшие участие в опросе, единодушны в том, что всем языкам должны быть гарантированы реальные предпосылки для их свободного развития. Уважительное отношение к языковым и культурным традициям других народов должно воспитываться в человеке на протяжении всей его жизни.

Межнациональные контакты, как показали данные опроса, осуществляются, главным образом, на основе русского языка, которым владеют почти все респонденты. Для многих людей русский язык стал родным языком (например, украинцев, белорусов, немцев, корейцев). Одной из причин этого, следует думать, является отсутствие реальных возможностей для изучения языка своего собственного народа: нет ни школ, ни учебной литературы, ни языковой среды и т.д. Можно отметить естественное стремление этих людей познать материнский язык, приобщиться к родной культуре.

В настоящее время в Казахстане созданы благоприятные условия для успешного развития казахско-русского двуязычия: русский язык как предмет изучается во всех школах, колледжах, институтах и университетах. Роль русского языка возросла в том смысле, что он является важнейшим фактором в освоении специальности. В жизни большинства народов республики русский язык используется не только как язык межэтнического общения, но и как один из основных языков просвещения, освоения социальной и глобальной культуры, а также служит языком для обмена достижениями общественно-политической, научной и культурной жизни казахстанского общества в целом и в масштабе всего пространства Таможенного союза бывших стран СНГ. В то же время русский язык является средством повышения профессиональных навыков, поскольку «подготовка специалистов с высшим образованием только на национальных языках, в частности в их профессиональной сфере, ограничивает возможности их использования и не рекомендуется в более широком территориальном масштабе» [1,2].

Методика преподавания русского языка как иностранного представляет собой самостоятельную педагогическую дисциплину о законах и правилах обучения языку и способах овладения языком, а также об особенностях обучения и воспитания с помощью языка. Как писал А.А. Леонтьев: «Предметом методологии преподавания русского языка как иностранного является оптимальная система управления учебным процессом, то есть система, направленная на наиболее эффективное овладение русским языком студентами» [3,12].

При изучении языка осуществляется развитие и совершенствование навыков и умений во всех видах речевой деятельности: чтение, аудирование, разговорная речь, письмо. Однако практическая работа преподавателя русского языка в национальных группах позволяет обратить внимание на некоторые недостатки. Сразу отметим, что в преподавании один из важнейших принципов методики преподавания русского языка как не родного языка слабо отражен - принцип учета родного языка учащихся. Между тем, этот принцип учитывается и реализуется в программах на русском языке для казахских школ; следовательно, для обеспечения непрерывности образования (а образование в колледже и вузе является

«продвинутым» по отношению к школе), необходимо использовать материал, отражающий контрастивное соотношение двух языков в процессе обучения.

В настоящее время в процессе обучения второму языку фонология имеет большое значение. «Тем временем» В.К. Журавлев считает, что «фонология как особая научная дисциплина возникла в недрах русского языкознания и, прежде всего, на материале русского языка» [4,35]. Соглашаясь с Г.Глисоном, В.К. Журавлев еще раз напоминает о своей позиции, согласно которой «активное знание языка требует почти 100-процентного знания фонологии, не менее 70% грамматики и 1% (или даже меньше!) Словаря» [5, 201]. Межъязыковая интерференция на фонологическом уровне является объективной причиной акцента. Наряду с этой объективной причиной представляется возможным выделить одну из субъективных причин, а именно недостаточный уровень обучения произношению. В связи с этим необходимо поставить вопрос о «предотвращении» акцента на начальном этапе обучения, поскольку ошибки, связанные с произношением, по-прежнему являются существенным недостатком русской речи. Многие из них особенно устойчивы и их трудно исправить взрослой аудиторией.

Общепринято, что правильное произношение и способность воспринимать речь на слух является основой практического владения языком. Фонетические и орфоэпические навыки в максимальной степени связаны с выполнением практических упражнений, а теоретическая информация по фонетике русского языка мало поможет. «Самое главное, что без автоматизации навыков правильного произношения фонологическая система изучаемого языка не может быть изучена и понята, и наоборот, орфоэпические нормы языка вытекают из самой структуры фонологического уровня языка. Осведомленность о фонологической системе и автоматизация навыков правильного произношения являются двумя сторонами одного и того же явления и не существуют друг без друга» [4, 41].

Нам кажется, что практический аспект обучения выиграл бы от того факта, что если бы в процессе обучения была бы определена соотносительная орфоэпическая информация с грамматическим и лексическим. Так, например, вы можете говорить об интонации при прохождении через такие темы, как «Типы предложений». По нашим наблюдениям, ученики с трудом «осваивают» интонацию вопросительного предложения, поскольку она отличается от русской интонации. Поэтому было бы совершенно правильно учить использованию вопросительных частиц, таких как, возможно, и т.д., именно при изучении этой темы. Следует также подчеркнуть, что русские учащиеся с трудом изучают феномены русского языка (интонационные контуры и ударения, совершенные и несовершенные глаголы), которые, тем не менее, не изучаются достаточно долго, чтобы их могли понять учащиеся национальных групп. Представляется целесообразным рассмотреть некоторые вопросы стилистического анализа текста, поскольку уроки по стилистике дают возможность не только повысить грамотность учащихся, но и привить им «чувство языка».

Для практикующих преподавателей было бы желательно рассмотреть некоторые вопросы лингвострановедения. Уже разрабатывается направление исследований, ориентирующее учителя на преподавание межкультурной коммуникации и отражающее интерес учащихся к культуре и образу жизни носителей языка. Учитель стремится сформировать идею языка среди учащихся как отражение социокультурной реальности, национальной и универсальной. Этот тип знакомства с фактами культуры развивается в рамках лингвострановедения [6, 23].

Основными объектами рассмотрения в этом случае являются: безэквивалентная лексика, фоновые знания, присущие носителям языка и отсутствующие или иным образом интерпретируемые в культуре иностранного языка, невербальные средства общения, отражающие особенности национального менталитета носителей языка, тактики речевого поведения в различных ситуациях межкультурного общения, отражение культурных традиций в художественной литературе. В то же время культуроведческая информация извлекается из единиц самого языка, а предметом рассмотрения в классе становятся особенности отражения

в языке культуры его носителей. Такой подход к изучению языка в контексте культуры впервые был обоснован в книге В.Г.Костомарова и Е.М.Верещагин «Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного» и продолжен во многих публикациях. Очевидно, что преподавание русского языка с лингвистической и региональной точек зрения повысило бы интерес взрослых студентов к изучаемому языку и русской культуре [6, 24].

Сегодня первое место среди методов преподавания русского языка как иностранного принадлежит коммуникативному методу (название было предложено Е.И.Пассовым). Его цель - развить у студентов навыки решения коммуникативных задач на иностранном языке и свободно общаться с носителями языка. Таким образом, язык приобретается при естественном общении, организатором и участником которого является учитель. В этом случае студент выполняет роль субъекта этого общения и должен постоянно действовать [7, 143].

Одна из наиболее актуальных и сложных проблем современных методов – обучение устному общению. Общение в психологической литературе является совокупностью социальных связей, средством динамического взаимодействия общества и личности, непосредственно переживаемой реальностью. Большинство авторов определяют общение через концепцию «взаимодействия» двух или более людей, характеризующуюся как обмен между ними информацией познавательного или аффективно-оценочного характера, т.е. рассматривает, прежде всего, интеракционную форму. Научить младших школьников общаться на неродном языке в контексте образовательного процесса - довольно сложная задача. Ведь естественная речь стимулируется не необходимостью, а потребностью реального общения.

Работая над самостоятельным составлением рассказа по заданной теме, сначала на основе графического плана, а затем без него планирование осуществляется во внутренней речи ребенка. В ходе работы выясняется, что самым сложным для учащихся является краткий пересказ, цель которого - кратко передать содержание услышанного, выбрав самое важное. Любому виду пересказа или рассказа должна предшествовать словарная работа, анализ текста, четкая постановка целей для всех учащихся, посещающих урок. После этого приступаем к составлению самостоятельных рассказов по аналогии, по серии рисунков, по собственным наблюдениям и впечатлениям учеников. На всех занятиях необходимо уделять внимание контролю и самоконтролю за собственной речью учащихся и построению связного высказывания.

В настоящее время на уроках русского языка преобладают индивидуальные или парные формы работы, представленные монологом или диалогической речью студентов. Общение осуществляется в основном в следующих рамках: учитель - ученик, учитель - класс, ученик - ученик. Однако в естественных условиях общения человек гораздо чаще сталкивается с полилогом, чем с диалогом: мы общаемся в кругу семьи, в классе, школе, на тренировках, соревнованиях, клубах по интересам и т.д. Поэтому обучение групповому общению на уроке должно стать не только приемом обучения устной речи, но и естественной составляющей образовательного процесса.

Групповая форма организации учебной работы имеет несколько преимуществ: она помогает повысить мотивацию к обучению, учит объективно оценивать себя и других, повышает деловой статус ученика в команде и разнообразит урок. Работая в группе, учащиеся проявляют речевую самостоятельность. Они могут помогать друг другу, успешно исправлять высказывания собеседников, даже если учитель не дает такой задачи. Чтобы групповое речевое сотрудничество было эффективным, необходимо целенаправленно обучать детей коммуникационным технологиям.

Организация группового общения начинается с формирования речевых групп. Многочисленные исследования психологов доказали, что оптимальный состав группы составляет от четырех до пяти человек, которые временно объединились учителем для выполнения учебного задания и имеющих общую цель и функциональную структуру. Состав

речевой группы может варьироваться в зависимости от характера задания. Чтобы более рационально выбрать состав группы для решения речевых задач, учитель должен иметь представление об образовательных и внешкольных интересах учащихся, их уровне общительности, эмоциональности.

Уровень знания языка не всегда является ведущим критерием для организации речевой группы. Практика показывает, что наиболее успешными являются группы, в которых их члены дополняют друг друга: одна эффективна, но не эмоциональна; другой имеет личный опыт, но слабо успевает; третий мало что знает, но интересуется этим вопросом. В группе каждый учащийся может проявить себя, внести свой вклад в общее дело, которое посильно ему, в процессе работы возникает чувство коллективизма и поддержки. Участие в речевом общении предполагает владение мотивацией деятельности, определяемой коммуникативным заданием, и совершение речевого акта в соответствии с этим мотивом.

На начальном этапе изучения языка наиболее эффективными и доступными формами группового общения являются инсценировка и ролевые игры. Драматизация - представления в виде инсценировки рассказов, сказок, забавных историй, а также сюжетных картин. Задача учеников - перевести заданную тему и сюжет в акт речи.

Ролевой игрой изображаются элементарный коммуникативный акт (покупка, поздравление, знакомство и т.п.) и сложный коммуникативный акт, состоящий из серии элементарных (выбор маршрута путешествия - в туристическом агентстве - в железнодорожной кассе). Могут быть ролевые игры, участники которых играют обобщенные стандартизированные социальные роли (библиотекарь, продавец, пассажир и др.), которые не имеют личных характеристик и работают в стандартных ситуациях повседневной жизни. И, наконец, это может быть ролевая игра, в которой участники играют роль вымышленных персонажей со всеми личностными характеристиками конкретного человека (пол, возраст, семейное положение, личные качества). Эта разновидность предполагает наличие определенного количества персонажей и проблемную ситуацию, в которой действуют участники. Их задача - решить проблему. Например: «На улице холодно, идет снег, и четвероклассница Анна хочет отправиться на прогулку без теплого шарфа и варежек. Родственники (дедушка, старший брат и родители) пытаются убедить ее одеться теплее».

Интересной формой группового общения при обучении иностранным языкам на продвинутом этапе являются такие игры, как «Брейн-ринг» или «Риск». Группы учеников вместе готовят ответы на поставленные вопросы, принимают решения и отчитываются по ним. Используются вопросы, которые проверяют знание культуры, литературы, традиций русского народа и его страны, общей эрудиции, сообразительности. Другой формой группового общения, близкой к подлинному общению, является дискуссионная игра, в ходе которой обсуждаются вопросы, представляющие интерес для учеников. Каждый учащийся выбирает удобную для себя роль и выступает от имени выбранного персонажа. Таким образом, устраняется психологический барьер страха перед языковой ошибкой и предоставляется возможность выразить свое мнение.

Педагог берет на себя роль организатора общения, он поддерживает дискуссию наводящими вопросами, уточняет замечания, привлекает внимание к спорным вопросам и снимает возникающую напряженность. Этот тип группового общения как дискуссионная игра высоко мотивирован. Эта форма работы считается сложной и требует проявления множества качеств участников. С помощью специальных упражнений необходимо научить школьников запрашивать информацию, уточнять ее, вступать в беседу, вовлекать в нее других, адекватно эмоционально реагировать на реплики партнеров по общению, соглашаться или не соглашаться с мнением других.

Упражнения такого типа стимулируют условно-коммуникативную, неподготовленную и частично инициативную речь учеников на неродном языке. Конечно, одни только эти упражнения не смогут сформировать у учеников способность вести дискуссию. Необходимо научить школьников сочетать эти реплики в естественной речи, одновременно развивая

общение. Для этого можно использовать разговор на разных этапах изучения не родного языка. Хотелось подчеркнуть необходимость использования всех типов группового общения в классе, так как они обеспечивают воссоздание в учебных условиях тех ситуаций, которые актуальны для будущего иноязычного общения обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан. - Принята на референдуме 30 августа 1995 года. Вступила в силу 5 сентября 1995 года. Внесены изменения и дополнения 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года, 2 февраля 2011 года, 10 марта 2017 года, 23 марта 2019 года.
2. Закон об образовании. Закон Республики Казахстан с изменениями. - 04.07.2018 г., №171-VI.
3. Леонтьев А.А. Речевая деятельность.- В кн.: Основы теории речевой деятельности. - М.: Наука, переизд.2009.
4. Журавлев В. Фонология и методика преподавания русского языка в национальной школе. В кн.: «Лингвистические основы преподавания языка». - М., 2001.
5. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959, 486 с.
6. Костомаров В.Г., Верещагин Е.М., Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М., переизд., 2007.
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М., Просвещение, переизд. 2012, 223 с.
8. Гин А. Как шагами картинку рассказать.// газ. Начальная школа - 1997, №27.
9. Ястребова А.В., Бессонова Т.П. Коррекция недостатков речи у учащихся общеобразовательных школ. - М.: Просвещение, переизд. 2011.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524604>

БИОГРАФИЯ СТУДЕНТКИ 4 КУРСА НПУУЗ ИМЕНИ НИЗАМИ

КАНАТАЕВОЙ ДИАНЫ КОНСТАНТИНОВНЫ

Научный руководитель - БАБАЕВА ЗАРИНА САЙФУЛЛАЕВНА

Я, Канатаева Диана Константиновна, родилась 15.12.1998 года в городе Фергана, Узбекистан. В настоящее время являюсь студенткой 4 курса факультета филологии, направления образования «Русский язык и литература» Национального педагогического университета Узбекистана имени Низами.

Активно участвуя в Международных олимпиадах по русскому языку, неоднократно становилась победителем и призёром:

⌘ **победитель** VI Международной олимпиады по русскому языку как иностранному «Лобачевский/RU», проводимой Национальным исследовательским Нижегородским государственным университетом им. Н.И. Лобачевского среди 94 стран мира и 1775 участников, март 2024;

⌘ **победитель (2 место)** в олимпиаде по русскому языку для студентов филологов и нефилологов «Быстрый старт», проводимой Россотрудничеством в Республике Узбекистан среди ведущих вузов Ташкента, март 2024;

⌘ **победитель** в олимпиаде по русскому языку для студентов филологов и нефилологов «Быстрый старт», проводимой Россотрудничеством в Республике Узбекистан среди ведущих вузов Ташкента, март 2025;

⌘ **призёр (2 место)** в Международной онлайн-олимпиаде по русскому языку как иностранному «Время говорить по-русски!», проводимой Белгородским государственным исследовательским университетом НИУ «БелГУ» среди 30 стран мира и 300 участников, март 2025.

Исследовательская деятельность связана с изучением интонации русского языка. В связи с чем стараюсь активно участвовать в научных конференциях, расширяя границы исследования, продвигая публикации статей, постепенно углубляя тему исследования.

Опыт участия охватывает как международные, так и республиканские конференции, проводимые в Узбекистане:

⌘ Канатаева Д.К. Организация обучения слушанию как виду речевой деятельности на уроках русского языка как иностранного. Сборник статей V Международной научно-практической конференции «World of Conferences». с. 40-44. Август 2023. Вена.

⌘ Канатаева Д.К. Современные технологии при изучении интонации русского языка. Сборник статей X Международной научно-практической конференции «World of Conferences». с. 185-189. Декабрь 2023. Дортмунд.

⌘ Канатаева Д.К. Современные тенденции изучения интонации. Республиканская научно-практическая конференция «Молодая филология Узбекистана-2024». с. 88-91. Февраль 2024. Ташкент.

⌘ Канатаева Д.К. Формирование интереса к изучению русского языка студентов иноязычных групп. Сборник статей XII Международной научно-практической конференции «World of Conferences». с. 73-76. Апрель 2024. Таллин.

⌘ Канатаева Д.К. Интонация простого предложения. Сборник статей XVI Международной научно-практической конференции «World of Conferences». с. 76-80. Июль 2024. Лондон.

✠ Канатаева Д.К. Интонационные девиации в современной медиаречевой культуре. Республиканская научно-практическая конференция «Молодая филология Узбекистана-2025». с. 51-54. Март 2025. Ташкент.

Публикации в республиканских газетах и журналах ВАК:

❖ Канатаева Д.К. Функциональный подход как способ интенсификации обучения сочетаемости слов. Научно-методический журнал Министерства народного и школьного образования Республики Узбекистан «Язык и литература». Выпуск № 7. e-ISSN 2010-5584. Ташкент 2024.

❖ Канатаева Д.К. Развитие и формирование интонации русского языка. Научно-методический журнал Министерства народного и школьного образования Республики Узбекистан «Язык и литература». Выпуск № 12. e-ISSN 2010-5584. Ташкент 2024.

Помимо основной научно-исследовательской деятельности в области «Интонации русского языка», занимаюсь исследованием биографий двух деятелей науки и культуры Абдуллы Авлони и Алишера Навои. Являюсь автором статьи «Аристотель Туркестана», посвященной деятельности Абдуллы Авлони, опубликованной в общественно-политической газете Узбекистана «Правда Востока» от 13 июля 2024 года. Выпуск № 140 (30449). Ташкент.

Статья «Навои – смотрящий в вечность!», посвященная видному деятелю культуры и науки Алишеру Навои, опубликована в Научно-методическом журнале Министерства народного и школьного образования Республики Узбекистан «Филология и педагогика». Выпуск № 6 (2), e-ISSN 3060-4885. Ташкент 2025.

Дважды принимала участие в интервью, организованных телерадиокомпанией «Узбекистан 24»: 17.11.2023 интервью, посвященное дню рождения Чингиза Айтматова; 27.05.2024 интервью, посвященное дню рождения Абдуллы Авлони.

10 апреля 2024 года приняла участие в качестве диктора в Тотальном диктанте, который проходил в Ташкенте при поддержке Россотрудничества Республики Узбекистан.

Активно принимаю участие в организации и проведении мероприятий на уровне университета.

Исполняю обязанности старосты группы. Учусь на «отлично» (средний балл GPA – 4,96 из 5, A+)

Стремлюсь к дальнейшему профессиональному развитию в области филологии, планируя продолжить научные исследования, посвященные интонации русского языка. Принимать участие в международных проектах и достичь уровня исследователя-филолога, сопоставимого с научными достижениями таких выдающихся учёных, как В.В. Винограда, Е.А. Брызгуновой.

Настоящая автобиография составлена мной лично.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524892>
УДК 65.012.9:658.7

ЛОГИСТИКАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ҮШІН КӨРСЕТКІШТЕРДІҢ ТЕҢДЕСТІРІЛГЕН ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ

СЕРІК ЕҢЛІК

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Экономика және бизнес жоғары мектебі факультеті
Бизнес технологиялар кафедрасының 3-курс студенті

Ғылыми жетекші - Л.М.ӘЛІМЖАНОВА

Техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі (Balanced Scorecard, BSC) теориялық тұрғыдан қарастырылып, оның мәні, маңызы, негізгі қағидалары мен пайда болу тарихы ашып көрсетіледі. КТЖ-нің төрт негізгі перспективасы - қаржылық, клиенттік, ішкі бизнес-процестер және оқыту мен даму - жан-жақты талданған. Жүйенің артықшылықтары мен кемшіліктері салыстырылып, осы жүйені енгізудің сәттілігін қамтамасыз ететін факторлар анықталған. Сонымен қатар, логистикалық қызметті бағалауда қолданылатын КТЖ көрсеткіштері жүйелендіріліп, олардың маңыздылығы айқындалған.

Практикалық бөлімде ZAMMLER Kazakhstan логистикалық компаниясына КТЖ енгізудің тәжірибесі қарастырылып, алынған нәтижелер талданған. ZAMMLER Kazakhstan тәжірибесі жүйені Қазақстандық логистика нарығында табысты қолдану мүмкіндігін дәлелдеді.

Жалпы алғанда, зерттеу көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі логистикалық компаниялардың стратегиялық басқару тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға, клиенттердің қанағаттану деңгейін жоғарылатуға және тұрақты дамуға ықпал ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі, логистика, стратегиялық менеджмент,, ZAMMLER Kazakhstan.

Кіріспе. Қазіргі заманғы бизнестің басты міндеттерінің бірі - кәсіпорынның ұзақ мерзімді табыстылығын қамтамасыз ету және оның нарықтық бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Бұл мақсатқа жету үшін стратегиялық басқару әдістері мен құралдарын тиімді қолдану қажет. Соның ішінде Көрсеткіштердің Теңдестірілген Жүйесі (Balanced Scorecard, BSC) менеджменттің маңызды элементтерінің бірі ретінде танылып, ұйымдардың өнімділігі мен тиімділігін бағалауда кеңінен қолданылады.

КТЖ жүйесі алғаш рет 1992 жылы “Гарвард бизнес мектебінің” профессорлары Роберт Каплан мен Дэвид Нортон тарапынан әзірленген. Бұл жүйе ұйымның қызметін жан-жақты талдауға мүмкіндік беретін төрт негізгі перспективаға негізделген: қаржылық, клиенттік, ішкі бизнес-процестер және оқыту мен дамыту. Көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі стратегиялық мақсаттарды белгілеуге, олардың орындалуын бақылауға және әртүрлі деңгейдегі бизнес-процестерді тиімді басқаруға көмектеседі.

Кәсіпорын қызметінің тиімділігін бағалау үшін негізгі тиімділік көрсеткіштері (Key Performance Indicators, KPI) қолданылады. Бұл көрсеткіштер ұйымның жалпы өнімділігіне әсер ететін факторларды сандық және сапалық тұрғыдан өлшеуге мүмкіндік береді.

КТЖ әдіснамасы “Өлшеуге болатын нәрсені ғана басқаруға болады” деген қағидаға негізделеді, бұл ұйымның даму стратегиясын нақты көрсеткіштер арқылы жүйелі басқаруды қамтамасыз етеді.

КТЖ жүйесінің енгізілуі кәсіпорын қызметін тиімді басқаруға және стратегиялық шешімдердің орындалуын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартуға, тұтынушылардың қанағаттану деңгейін арттыруға, ішкі бизнес-процестердің тиімділігін оңтайландыруға және кадрлық әлеуетті дамытуға бағытталған. Сондықтан КТЖ жүйесі тек стратегиялық басқару құралы ғана емес, сонымен қатар ұйымның күнделікті операциялық қызметін жетілдіруге арналған кешенді әдіс болып табылады.

Бұл мақалада КТЖ жүйесінің теориялық негіздері, оның негізгі қағидалары, енгізу кезеңдері және логистикалық компанияларда қолданылу ерекшеліктері қарастырылады.

Жұмыстың мақсаты - КТЖ әдіснамасының логистикалық қызметтің тиімділігін бағалаудағы рөлін талдау және оның қолдану мүмкіндіктерін нақты мысалдар арқылы көрсету. Ол үшін ZAMMLER және UPS логистикалық компанияларын мысал ретінде алып, теңдестірілген көрсеткіштер жүйесін енгізгеннен кейінгі өзгерістерін көрсету.

Негізгі бөлім. Көрсеткіштердің Теңдестірілген Жүйесі (BSC) - бұл менеджментке кәсіпорынның өнімділігін талдауға көмектесетін бизнес-процестерді басқару құралы. Яғни, стратегиялық мақсаттарды операциялық қызметті жоспарлау және олардың орындалуын бақылау үшін бөліктеу процестері. [1.304 б].

Бизнес-процестер деңгейінде стратегиялық қызметті бақылау негізгі тиімділік көрсеткіштері (KPI - Key Performance Indicator) арқылы жүзеге асырылады. KPI - бұл мақсаттардың орындалуын өлшеуге арналған көрсеткіштер, олар бизнестің тиімділігі мен әрбір қызметкердің жұмысын сипаттайды. Бұл көрсеткіштер ұйымның жалпы өнімділігіне әсер ететін факторларды сандық және сапалық тұрғыдан өлшеуге мүмкіндік береді. КТЖ жүйесі ұйымның стратегиясын жоспарлауға, барлық тапсырмаларды байланыстыруға және нәтижелерді бақылау үшін қол жетімді KPI орнатуға көмектеседі.

КТЖ-ның негізгі қағидасы - басқару технологиясының жоғары тиімділігінің себебі болған тұжырым: “Өлшеуге болатын нәрсемен ғана басқаруға болады”. [2.336 б].

КТЖ тек стратегиялық емес, сонымен қатар операциялық басқару құралы болып табылады.

Бұл жүйені американдық экономистер, Harvard Business School профессорлары Дэвид Нортон және Роберт Каплан 1992 жылы жасаған. Олар - ұйымдарға адамдар, ақпарат және тұтынушылармен қарым-қатынас сияқты материалдық емес активтерді сандық бағалауға мүмкіндік беретін өнімділікті өлшеудің революциялық жүйесі болып табылатын Balanced Scorecard жүйесін енгізді. [3.454 б]. КТЖ немесе BSC (ағылш. Balanced Scorecard - көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі) компанияның пайдасына әсер ететін процестерді бақылауға және олардың тиімділігін үнемі талдауға көмектеседі.

Harvard Business Review журналы теңгерімді көрсеткіштер жүйесі тұжырымдамасын “соңғы 75 жылдағы басқару тәжірибесіне қосылған ең маңызды үлестердің бірі” деп атаған.

Сурет 1. Balanced Scorecard (BSC) - тиімділікті бағалаудың төрт негізгі перспективасы

Қаржылық перспектива - пайда көрсеткіштерін, активтердің кірістілігін және инвестициялардың кірістілігін талдау. Қаржылық нәтижелер бизнестің тиімділігінің өлшемі болып қала береді және қабылданған шешімдер мен әрекеттердің экономикалық салдарын көрсетеді. Бұл перспективада қаржылық жағдайды жақсартуға бағытталған мақсаттар шоғырланады.

Клиенттің перспективасы - тұтынушылардың қанағаттануы, қызмет сапасы, жеткізу сенімділігі, тапсырыстардың орындалу жылдамдығы мен дәлдігі деңгейі. Клиенттік құрамдас бөлік компанияның нарықтағы орнын және бәсекелестерге қатысты рөлін, сондай-ақ тұтынушылармен қарым-қатынасын және нарықта жүзеге асырылатын тауарлар мен қызметтердің тұтынушылық құндылығын сипаттайды. Бұл перспектива компанияның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуіне жауап беретін мақсаттарды қамтиды.

Ішкі бизнес-процестердің перспективасы - логистикалық процестердің тиімділігін, автоматтандыру деңгейін және жеткізу тізбегін оңтайландыруды бағалау. Ішкі бизнес-процестер перспективасы компанияның ішкі әлеміне жауап береді. Бұл перспективаға фирманың шекарасынан тыс процестер кіреді, олар стратегия шеңберінде қойылған мақсаттарға жетуде шешуші рөл атқарады. Көп жағдайда бұл жаңа процестер немесе жаңа өнімдерді жасауды білдіреді.

Оқыту және дамыту перспективасы - қызметкерлердің қанағаттануын, кадрлардың ауысуын және инновацияларды енгізу деңгейін талдау. Материалдық емес активтерді сипаттайды, олар компанияның ұзақ мерзімді дамуы үшін негіз болып табылады. Бұл:

Адам капиталы, ол білім, дағдылар мен ноу-хаудың жиынтығын білдіреді;

Ақпараттық капитал, компанияның ақпараттық жүйесін сипаттайды;

Ұйымдық капитал, ол ұйымдық құрылымның икемділігі мен өзгерістерге бейімделу қабілеті арқылы анықталады.

Кесте 1. КТЖ-нің артықшылықтары мен кемшіліктері

<i>Артықшылықтары</i>	<i>Кемшіліктері</i>
<i>Кешенді басқару</i> - ұйымның барлық деңгейін қамтитын кешенді басқару жүйесі.	<i>Жүйенің күрделілігі</i> - енгізу мен басқару үшін көп уақыт пен ресурс қажет.
<i>Стратегиялық мақсаттарды нақты белгілеу</i> - ұйым дамуын өлшенетін көрсеткіштер арқылы анықтайды.	<i>Үлкен ақпараттық жүктеме</i> - деректерді жинау мен талдау қиындық тудырады.
<i>Қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштерді талдау</i> - компанияның дамуын жан-жақты бағалайды.	<i>Қызметкерлердің бейімделуін талап етеді</i> - жаңа жүйеге үйрену үшін уақыт қажет.
<i>Стратегия мен күнделікті қызметті үйлестіру</i> – барлық бөлімдердің ортақ мақсатқа жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.	<i>Барлық ұйымдарға сәйкес келмеуі</i> - шағын кәсіпорындар үшін тиімсіз болуы мүмкін.
<i>Қызметкерлерді ынталандыру</i> - жеке үлесті бағалап, марапаттау жүйесін жақсартады.	<i>Ұзақ мерзімді перспективаға бағытталу</i> - жедел өзгерістерді басқару қиындайды.
<i>Тәуекелдерді басқару</i> - сыртқы және ішкі факторларды есепке алады.	<i>Деректер сапасына тәуелділік</i> - қате ақпарат стратегияны бұрмалауы мүмкін.
<i>Автоматтандыру мүмкіндігі</i> - цифрлық жүйелермен(SAP, Oracle, Power BI) интеграциялау арқылы тиімділікті арттырады.	<i>Жоғары енгізу шығындары</i> - бағдарламалық қамтамасыз ету мен оқытуға инвестиция қажет.

Талқылау. BSC (Balanced Scorecard) жүйесін тиімді енгізу үшін оның алты негізгі элементін ескеру қажет:

1. Перспективалар (Perspectives) - стратегияны бірнеше бағытқа бөлу (мысалы, қаржылық, клиенттер, ішкі бизнес-процестер, оқу және даму).

2. Стратегиялық мақсаттар (Objectives) - компанияның негізгі даму бағыттарын анықтайды.

3. Көрсеткіштер (Measures) - мақсаттарға жету деңгейін бағалайтын нақты өлшемдер.

4. Нысаналы мәндер (Targets) - әрбір көрсеткіштің қол жеткізуі тиіс сандық деңгейі.

5. Себеп-салдарлық байланыстар (Cause and effect linkages) – компанияның барлық мақсаттарын бір жүйеге байланыстырады.

6. Стратегиялық бастамалар (Strategic initiatives) - стратегияны іске асыруға көмектесетін нақты жобалар мен іс-шаралар.
- BSC жүйесін сәтті енгізу төрт негізгі кезеңнен тұрады:
1. Дайындық - стратегияны әзірлеуге қажетті ақпарат жиналады, даму бағыттары анықталады, BSC жүйесіне енгізілетін бөлімдер мен деңгейлер белгіленеді.
 2. BSC әзірлеу - ұйымның қазіргі жағдайына сәйкес келетін көрсеткіштер жүйесі құрылады, іске асыру стратегиясы жасалады.
 3. BSC каскадтау - басқару жүйесі жоғары деңгейден төменгі деңгейге (бөлімдер мен қызметкерлерге) бөлініп беріледі.
 4. Стратегияны бақылау және түзету - BSC жұмыс нәтижелері бағаланып, қажет болған жағдайда стратегияға өзгерістер енгізіледі.

Сурет 2. Стратегияны еңгізу мәселелері
Кесте 2. Логистикалық қызметті бағалаудағы КТЖ көрсеткіштері

Өлшемдер	Логистикадағы негізгі көрсеткіштер	Көрсеткіштің сипаттамасы және маңыздылығы
Қаржылық	Логистикалық шығындардың жалпы табысқа қатынасы	Кәсіпорынның логистикаға жұмсалатын шығындарының жалпы табысқа (revenue) қатысты үлесін көрсетеді. Бұл көрсеткіш төмен болған сайын, логистикалық шығындардың тиімділігі жоғары.
	Тасымалдау шығындары (Transport Cost per Unit)	Бір өнім немесе тапсырыс бірлігін жеткізуге кететін орташа шығын. Бұл көрсеткішті оңтайландыру кәсіпорынның жалпы шығындарын төмендетуге ықпал етеді.
	Қойма шығындары (Warehousing Cost per Unit)	Қоймадағы сақтау, өңдеу және басқару шығындарын көрсетеді. Қоймалық процестерді автоматтандыру арқылы бұл шығындарды азайтуға болады.
	Инвестициялардың қайтарымдылығы (ROI - Return on Investment)	Логистикалық инфрақұрылым мен технологияларға салынған инвестициялардың тиімділігін бағалайды. Жоғары ROI логистикалық

		операциялардың тиімді жұмыс істейтінін білдіреді.
Тұтынушылар	Жеткізу жылдамдығы (Delivery Speed)	Тапсырыстың өңделуі мен жеткізілуіне кететін орташа уақыт. Бұл көрсеткіш неғұрлым төмен болса, клиенттердің қанағаттану деңгейі соғұрлым жоғары болады.
	Тапсырыс дәлдігі (Order Accuracy Rate)	Клиенттің тапсырысы дұрыс және толық жеткізілген жағдайлардың жалпы тапсырыстар санындағы үлесі. 99%-дан жоғары деңгей жоғары сапалы логистиканы көрсетеді.
	OTIF (On Time In Full) - Тапсырыстың уақытында және толық жеткізілуі	Тапсырыстың белгіленген мерзімде және толық көлемде жеткізілуінің пайыздық көрсеткіші. Бұл көрсеткіш логистиканың сенімділігі мен тиімділігін бағалауда маңызды.
	Клиенттердің қанағаттану деңгейі (Customer Satisfaction Index)	Клиенттердің жеткізу қызметіне деген қанағаттану дәрежесін анықтайтын көрсеткіш. Оны сауалнама жүргізу және NPS (Net Promoter Score) әдістерімен өлшеуге болады.
Ішкі бизнес-процестер	Қоймадағы өңдеу жылдамдығы (Warehouse Order Processing Time)	Тапсырыстың қоймада өңделуіне және жөнелтуге дайындалуына кететін уақыт. Тиімді қойма басқару жүйелері бұл уақытты қысқартуға мүмкіндік береді.
	Көлік тиімділігі (Vehicle Utilization Rate)	Жүк көліктерінің жүктеме деңгейін көрсетеді. Бұл көрсеткіштің жоғары болуы көлік шығындарын азайтуға және экологиялық тиімділікті арттыруға көмектеседі.
	Қорларды басқару уақыты (Inventory Turnover Ratio)	Қоймадағы тауар айналымының жылдамдығын сипаттайды. Жоғары айналым жылдамдығы қорлардың артық жиналуын болдырмай, шығындарды төмендетеді.
	Жүк тиеу жылдамдығы (Loading and Unloading Time)	Жүк тиеу және түсіру процестеріне кететін уақыт. Бұл көрсеткішті азайту арқылы логистикалық процестердің тиімділігін арттыруға болады.
Оқу және инновациялар	Логистикалық жүйені автоматтандыру деңгейі (Logistics Automation Index)	Кәсіпорындағы қойма және тасымалдау процестерінде қолданылатын цифрлық технологиялар мен автоматтандырылған жүйелердің деңгейін көрсетеді.

	<i>Персоналдың біліктілігін арттыру бағдарламалары (Employee Training Hours per Year)</i>	Логистикалық персоналдың оқытуға жұмсайтын орташа уақыты. Бұл көрсеткіштің жоғары болуы кадрлардың біліктілігін арттыру арқылы логистикалық процестерді оңтайландыруға ықпал етеді.
	<i>IT-технологияларды енгізу (Use of AI and Big Data in Logistics)</i>	Жасанды интеллект (AI), үлкен деректер (Big Data) және IoT технологияларын логистикада қолдану деңгейін бағалайды.

ZAMMLER Kazakhstan логистикалық компаниясына теңгерімді көрсеткіштер жүйесін енгізу

ZAMMLER Kazakhstan - халықаралық *ZAMMLER GROUP* логистикалық тобының құрамына кіретін қазақстандық логистикалық компания. Компания Қазақстан мен Орталық Азия нарығында қызмет көрсетіп, логистикалық және көлік-экспедиторлық қызметтердің толық спектрін ұсынады.

ZAMMLER GROUP - бірінші украиндық *3PL операторы*. Жұмыс істеген уақыт ішінде компания Украинада жұмыс істейтін логистикалық саладағы ең үздік ірі украиналық компаниялардың бестігіне кіреді.

Миссиясы - “логистикалық саланы және халықаралық сауда қатынастарын дамыту. Біздің мақсатымыз - еуропалық логистикалық стандарттар деңгейінде барынша ыңғайлы сервисті қамтамасыз ету”.

Негізгі қызмет бағыттары:

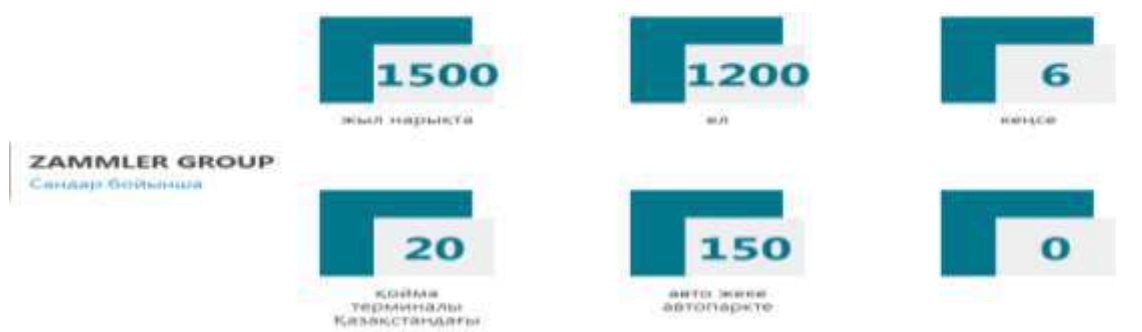
Халықаралық және ішкі жүк тасымалы (автокөлік, теміржол, теңіз, әуе);

Қойма логистикасы (тауарларды сақтау, тиеу-түсіру, қойма қызметтері);

Көлік және логистикалық аутсорсинг;

Кедендік делдалдық және ВЭД аутсорсингі.

ZAMMLER Kazakhstan логистика саласындағы озық цифрлық шешімдерді енгізіп, жүктердің қауіпсіздігі мен уақытылы жеткізілуін қамтамасыз етеді. Компания *WMS* және *TMS* жүйелерін, *AI-маршруттау алгоритмдерін* және *BI-аналитиканы* белсенді пайдаланады.

Сурет 3. Негізгі көрсеткіштері

КТЖ-сін ZAMMLER-ге енгізудің алғышарттары

КТЖ енгізуге дейін *ZAMMLER* компаниясы тиімді дамуға кедергі келтіретін бірқатар жүйелік мәселелермен бетпе-бет келді, олар:

1. Бірыңғай мониторинг жүйесінің болмауына байланысты бизнес-процестердің төмен ашықтығы.

2. Оптимизацияланбаған маршруттар мен аналитика жетіспеушілігі салдарынан жоғары логистикалық шығындар.

3. Қойма қуаттарының біркелкі жүктелмеуі.

4. Қызметкерлерді ынталандырудың нақты жүйесінің болмауы.

Осы мәселелерді шешу үшін келесі стратегиялық мақсаттарға бағытталған КТЖ жүйесі енгізілді:

Сурет 4. КТЖ - тиімділікті бағалаудың төрт негізгі перспективасы

Қаржылық перспектива:

- Логистикалық шығындарды 20%-ға азайту.
- Компания айналымын 15%-ға арттыру.
- Активтердің рентабельділік коэффициентін (ROA) 10%-ға көтеру.

Клиенттік перспектива:

- Тапсырыстарды орындау дәлдігін 95%-ға дейін арттыру.
- Клиенттердің қанағаттану индексін (NPS) 30%-ға көтеру.
- Тапсырыстарды өңдеу уақытын 15%-ға қысқарту.

Ішкі бизнес-процестер перспективасы:

- Қойма есебі мен логистиканы 80%-ға автоматтандыру.
- BSC-ны WMS (Warehouse Management System) және TMS (Transport Management System) жүйелерімен интеграциялау.
- Жеткізу маршруттарын оптимизациялау және бос жүрістерді 12%-ға азайту.

Оқу және даму перспективасы:

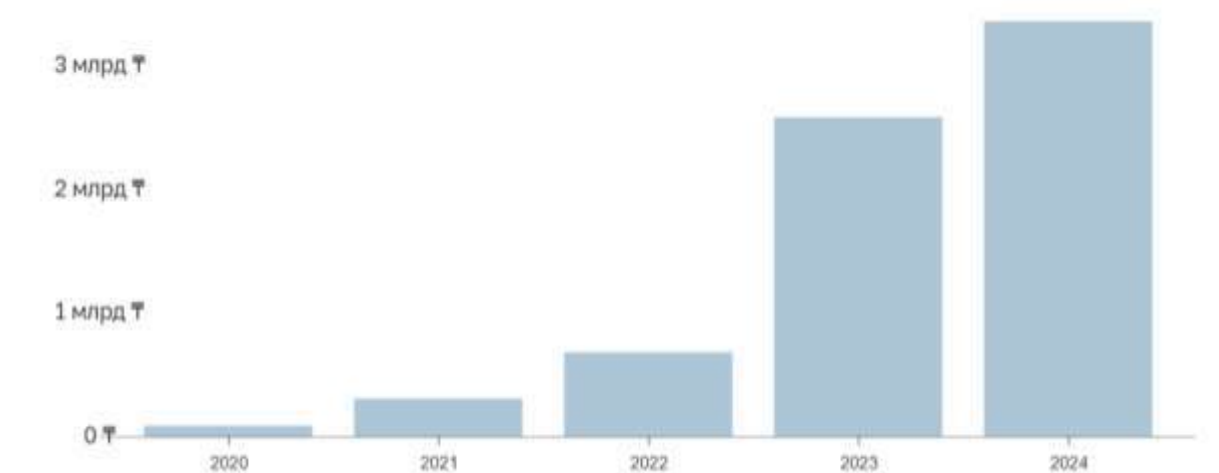
- Қызметкерлердің біліктілігін арттыру үшін корпоративтік университет енгізу.
- Қызметкерлердің цифрлық сауаттылығын 25%-ға арттыру.
- KPI негізіндегі ынталандыру жүйесін әзірлеу.

Сонымен қатар, *ZAMMLER Kazakhstan IC: Транспорттық логистика және WMS жүйесін* енгізді. Бұл бірыңғай ақпараттық кеңістік құруға және логистикалық операциялардағы қателіктерді азайтуға ықпал етті.

ZAMMLER Kazakhstan компаниясында КТЖ енгізу нәтижелері

BSC енгізілгеннен кейін 12 ай ішінде компания келесі нәтижелерге қол жеткізді:

- ✓ Көлік маршруттарын оптимизациялаудың арқасында *операциялық шығындар 20%-ға төмендеді.*
- ✓ *Тапсырыстарды өңдеу жылдамдығы 15%-ға артып*, клиенттердің қанағаттану деңгейі жоғарылады.
- ✓ Қойма есебіндегі *қателіктер* автоматтандырудың арқасында *35%-ға азайды.*
- ✓ *Жеткізу дәлдігі 85%-дан 95%-ға дейін өсті.*
- ✓ Қайталанатын *тапсырыстар* көлемі *18%-ға артты.*

Сурет 5. ZAMMLER Kazakhstan компаниясының көрсеткіші

Бұл нәтижелер *ҚТЖ* жүйесінің логистикалық процестерді басқарудың *тиімді стратегиялық құралы* екенін дәлелдейді.

Қорытынды. *Көрсеткіштердің Теңдестірілген Жүйесі (Balanced Scorecard, BSC)* - заманауи басқару жүйелерінің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Бұл әдіс кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарын айқындауға, олардың орындалуын бақылауға және тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

ҚТЖ жүйесі бизнестің негізгі бағыттарын төрт негізгі перспектива бойынша бағалауды көздейді: қаржылық, клиенттік, ішкі бизнес-процестер және оқыту мен дамыту. Бұл тәсіл компанияның тек қаржылық көрсеткіштеріне ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді даму факторларына да назар аударуға көмектеседі. Кәсіпорынның барлық деңгейлерінде *негізгі тиімділік көрсеткіштері (KPI)* арқылы қызмет нәтижелері өлшеніп, басқару процестері жетілдіріледі.

ҚТЖ жүйесін сәтті енгізу үшін оның негізгі қағидаларын сақтау, стратегиялық мақсаттарды дұрыс айқындау және кәсіпорынның барлық құрылымдық бөлімшелерін басқару процесіне тарту қажет. Жүйенің тиімділігі оны үнемі бақылау, талдау және қажетті өзгерістер енгізу арқылы қамтамасыз етіледі.

Қазіргі таңда *ҚТЖ* көптеген ірі компанияларда, соның ішінде логистикалық секторда кеңінен қолданылып келеді. *ZAMMLER Kazakhstan* логистикалық компаниясына *ҚТЖ* жүйесін енгізу тәжірибесі *логистикалық процестерді басқарудың тиімді құралы* екенін дәлелдейді.

ZAMMLER Kazakhstan компаниясында *ҚТЖ* жүйесін енгізу басқару тиімділігін арттырудың маңызды факторына айналып, *KPI* жүйесін нақтылауға, бизнес-процестерді автоматтандыруға және аналитиканы жетілдіруге ықпал етті. Нәтижесінде, шығындар азайып, тапсырыстарды орындау дәлдігі мен клиенттерге қызмет көрсету сапасы жақсарды. Бұл тәжірибе *ҚТЖ* жүйесінің Қазақстан мен ТМД-дағы логистикалық компанияларда сәтті бейімделіп, бизнес-процестердің ашықтығын қамтамасыз етіп, тұрақты дамуға ықпал ететінін көрсетеді.

Қорытындылай келе, *көрсеткіштердің теңдестірілген жүйесі* кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, стратегиялық басқаруды жетілдіруге және тұрақты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік беретін тиімді құрал болып табылады. Сондықтан оны қолдану кез келген ұйым үшін ұзақ мерзімді табысқа жетудің маңызды факторы болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нив Г. Система сбалансированных показателей: от стратегии к действию. - М.: Олимп-Бизнес, 2003. - 304 с.
2. Kaplan R. S., Norton D. P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. - Boston: Harvard Business School Press, 1996. - 336 p.
3. Kaplan R. S., Norton D. P. Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes. - Boston: Harvard Business School Press, 2004. - 454 p.
4. ZAMMLER Kazakhstan. Годовой отчет по устойчивому развитию 2022 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://zammler.com.kz/>
5. Сбалансированная система показателей [Электронный ресурс] // TSQ Consulting. - Режим доступа: <https://tsqconsulting.ru/strategy/bsc>
6. ZAMMLER Kazakhstan: контактные данные [Электронный ресурс] // Statsnet. - Режим доступа: <https://statsnet.co/companies/kz/52971234#contacts>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524930>
УДК 004.89

ИНКЛЮЗИВНАЯ ПЛАТФОРМА ПОМОЩИ ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ: ИИ-АССИСТЕНТ И СЛУЖБА ДОМАШНИХ УСЛУГ С ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКОЙ

БРМАНОВ ЕЛЕР НУРЛЫБЕКОВИЧ

Студент экономического факультета Западно-Казахстанского аграрно-технического
университета имени Жангир хана

Научный руководитель – **БЕКЕНОВА АНАРГУЛЬ САГИНДИКОВНА**

старший преподаватель, магистр

Уральск, Казахстан

Аннотация. В статье представлен проект создания многофункциональной платформы помощи людям с ограниченными возможностями (ЛОВ). По данным Всемирной организации здравоохранения, более 15% населения мира имеют инвалидность, а в Казахстане число граждан с ограниченными возможностями превышает 700 тысяч человек. Исследования показывают, что свыше 40% ЛОВ испытывают трудности с доступом к медицинским и социальным услугам, а около 30% сталкиваются с социальной изоляцией. Проект направлен на решение указанных проблем посредством внедрения цифрового сервиса с ИИ-ассистентом, организации выездных услуг специалистов и развития волонтерских программ. Реализация инициативы позволит повысить качество жизни, уровень вовлеченности в социальную сферу и сократить изоляцию среди ЛОВ.

Ключевые слова: цифровая платформа, люди с ограниченными возможностями, ИИ-ассистент, социальная поддержка, волонтерство, доступность услуг.

Представлен проект создания инклюзивной цифровой платформы для людей с ограниченными возможностями (ЛОВ), объединяющей ИИ-ассистента и службу выездных домашних услуг (парикмахер, врач/медсестра, психолог, социальный работник и др.). Платформа ориентирована на устранение ключевых барьеров доступа: получение информации о товарах и услугах, установление связи с производителями и поставщиками, поиск контактных данных и расписаний, навигация по дальнейшим действиям, планирование времени, а также безопасный заказ специалистов «на дом».

Концепция основывается на государственной поддержке (социальный заказ, субсидии, ваучеры на услуги, гранты), сотрудничестве с НПО, бизнесом и волонтерскими организациями. Особая роль отводится волонтерам: они получают практический опыт работы в социальной сфере, возможность фиксировать участие в резюме и портфолио («помощь людям с ОВЗ»), а также сезонные выплаты (например, в летний период). В перспективе платформа обладает потенциалом расширения на международный уровень. Компании смогут предлагать свои услуги через систему, а организаторы — отбирать лучших поставщиков для включения в экосистему. Кроме того, проект предполагает привлечение людей с ограниченными возможностями к трудовой деятельности на дому (например, шитьё одежды, рукоделие и другие виды работ), что позволит создать новые источники дохода и обеспечить их интеграцию в экономику. Со временем планируется внедрение мультязычности и интеграция с «умными» устройствами: государство сможет предоставлять ЛОВ смарт-колонки с функцией напоминаний о приеме лекарств и визитах, либо приложение будет автоматически направлять уведомления.

Дополнительные сервисы!

- 1) **Онлайн-обучение** и дистанционные кружки по интересам.
- 2) Возможность **трудоустройства** людей с ограниченными возможностями на дому

(например, пошив одежды, работа онлайн).

3) **Геймификация:** начисление баллов за активность, участие в обучении или помощь другим людям.

4) Поддержка **многоязычности** и интеграция с «умными» устройствами (например, умные колонки для напоминаний о приёме лекарств).

Социальный эффект

1) **Повышение** доступности медицинских, бытовых и образовательных услуг.

2) **Снижение** уровня **социальной изоляции ЛОВ.**

3) **Создание новых рабочих мест, включая трудоустройство самих ЛОВ.**

4) **Развитие волонтёрской активности** и получение студентами практического **опыта.**

5) **Вовлечение** семей и социальных организаций в единое цифровое пространство.

Риски и меры снижения

Юридические (лицензии, соблюдение медстандартов) → решение: подключение юридической службы и разработка регламентов.

Технологические (сбои, доступность сервиса) → решение: резервирование серверов, тестирование UX и техподдержка 24/7.

Операционные (кадры, логистика) → решение: формирование резервных смен и создание оптимизированной системы маршрутов.

Финансовые (задержки субсидий) → решение: диверсификация источников дохода и формирование подушки ликвидности.

Репутационные (негативный пользовательский опыт) → решение: внедрение прозрачной обратной связи и системы быстрой реакции.

Реализация проекта

1.Подготовительный этап

*Анализ потребностей целевой аудитории (опросы ЛОВ, их семей и социальных организаций).

*Сбор и систематизация статистических данных о барьерах в доступе к услугам.

*Формирование междисциплинарной команды разработчиков, юристов, специалистов по социальной работе и волонтёров.

2. Создание цифрового сервиса

*Разработка веб-платформы и мобильного приложения.

*Внедрение ИИ-ассистента, который сможет:

*помогать в ознакомлении с товарами и услугами;

*давать рекомендации по действиям (например, запись к врачу, заказ специалиста на дом);

*предоставлять справочную информацию (контакты госорганов, поставщиков услуг и производителей);

*напоминать о приёме лекарств или предстоящих визитах (интеграция с умными колонками и системой уведомлений).

3. Организация выездных услуг

*Создание базы специалистов (парикмахер, врач, массажист, социальный работник и др.), готовых оказывать услуги на дому.

*Формирование гибкой системы вызова через приложение.

*Поддержка логистики за счёт резервных смен и продуманной системы маршрутов.

4. Вовлечение волонтёров

- *Привлечение студентов через сотрудничество с университетами.
- *Предоставление возможности прохождения практики и получения опыта для резюме..
- *Летняя программа с частичной оплатой труда волонтеров.

5. Дополнительные сервисы

- *Онлайн-обучение и клубы по интересам (например, рукоделие, шитьё, дистанционное обучение).
- *Система геймификации: пользователи и волонтеры получают баллы за участие и активность.
- *Создание условий для трудоустройства людей с ограниченными возможностями (например, работа на дому по их навыкам — шитьё одежды, онлайн-консультации).

6. Масштабирование

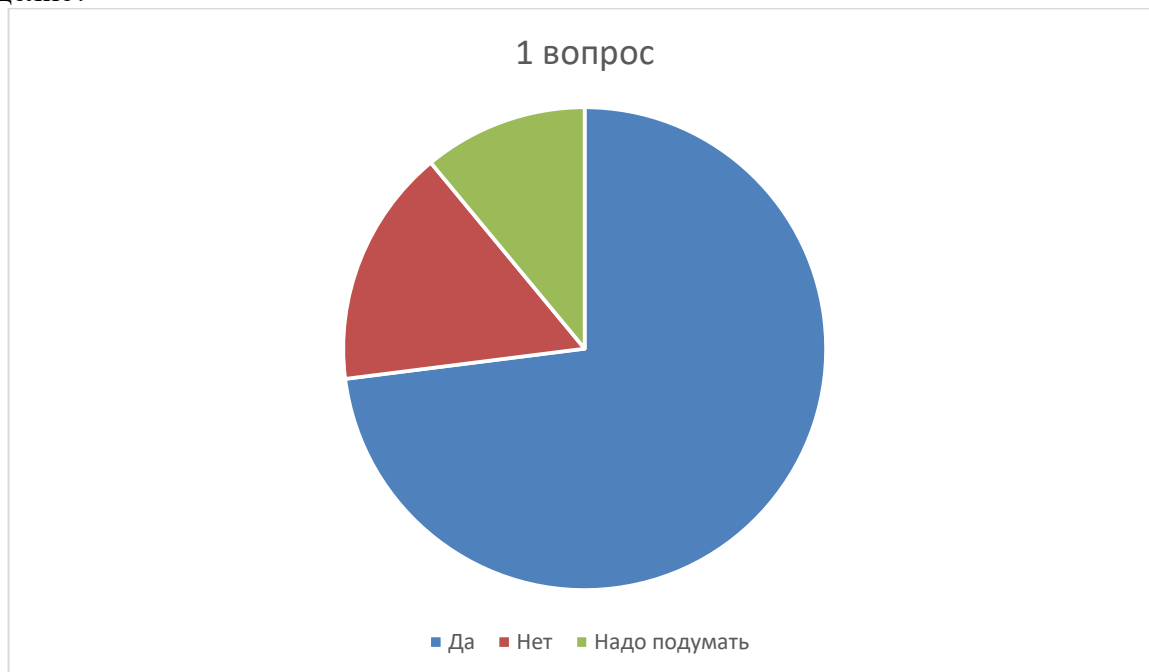
- *Запуск пилотного проекта в одном регионе.
- *Постепенное расширение на территорию всей страны
- *В перспективе — выход на международный уровень с подключением компаний и организаций, которые будут предлагать свои услуги через платформу.

Процессы проекты

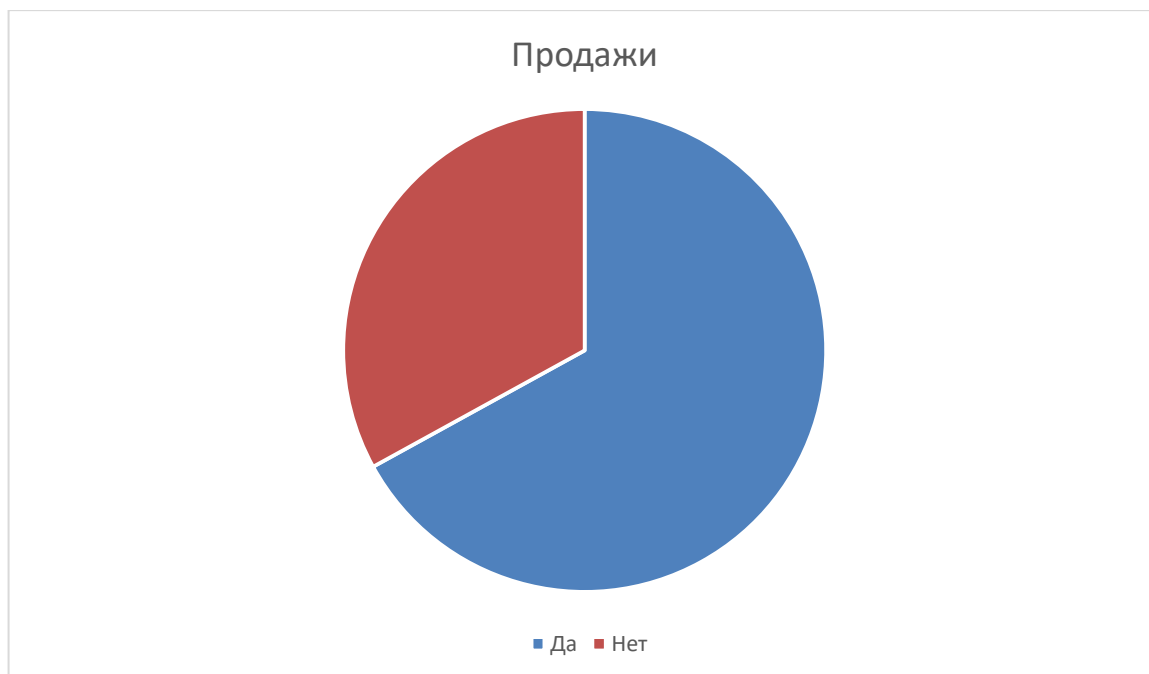
1 Этап

Был проведён опрос среди 100 человек с ограниченными возможностями, который позволил выявить их актуальные потребности и трудности

1) Хотели бы Вы приобрести новые навыки в своей жизни, например, шитьё или рукоделие?

2) Сложно ли Вам находить инструкции в интернете или информацию о приготовлении блюд? (С использованием искусственного интеллекта этот процесс может стать быстрее и удобнее)

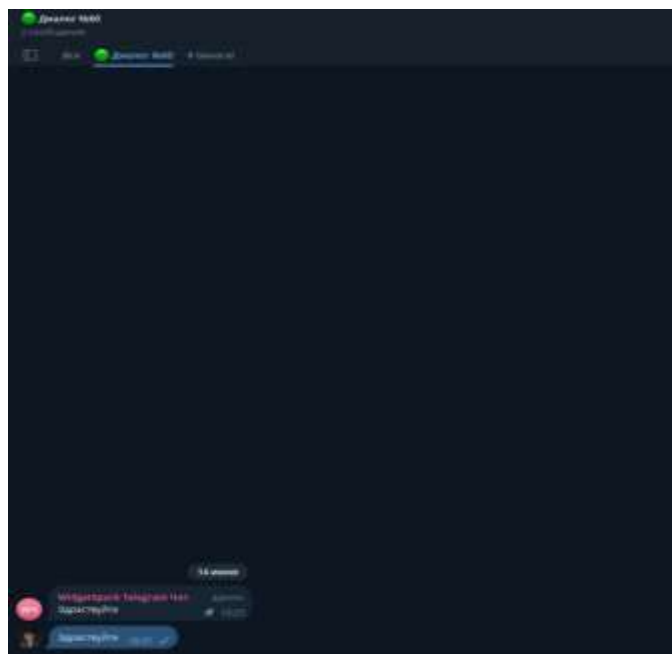

3) Хотели бы Вы, чтобы к Вам приезжали проверенные специалисты, которые могли бы оказать услуги, например, парикмахера, медицинскую консультацию или помощь волонтеров

По результатам опросов было установлено, что определённое количество людей испытывает потребность в реализации данного проекта.

2 Этап

В настоящее время осуществляется разработка сайта с функцией обратной связи. Сообщения пользователей будут поступать в телеграм-чат, что позволит, например, направить к человеку парикмахера

Например, пользователь оставляет сообщение на сайте, нажав большую иконку. Данное сообщение может быть обработано либо непосредственно через сайт, либо перенаправлено в телеграм-чат.

В телеграм-чате открывается диалог, в котором участвуют волонтеры или сотрудники проекта

Осуществляется внедрение искусственного интеллекта, который будет автоматически обрабатывать заявки и отвечать на часто задаваемые вопросы, например о необходимых ингредиентах для приготовления пищи

Сбор базы данных осуществляется через систему АВТО-CRM. При открытии заявки фиксируются имена пользователей и перечень заказанных ими услуг, после чего информация сохраняется и структурируется в базе данных проекта..

3 Этап

Были проведены переговоры с парикмахерскими города, в результате чего удалось достичь предварительных договорённостей по ценовой политике и организовать систему логистики.

4 Этап

В настоящее время ведётся поиск волонтеров, в том числе через предоставление дополнительных мотивационных возможностей (например, зачёт практики или выдача дипломов). В перспективе, при поддержке государства, планируется введение системы оплаты труда волонтеров.

5 Этап

Реализуется направление по обучению ЛОВ новым навыкам. Для этого были привлечены специалисты шести сфер. После формирования определённого количества участников предполагается определение наиболее востребованных направлений, которые будут развиваться в дальнейшем.

Заключение

Предлагаемый проект является значимым шагом на пути к социальной интеграции людей с ограниченными возможностями. Сочетание цифровых технологий, выездных услуг и волонтерских программ способствует существенному повышению доступности сервисов и улучшению качества жизни. Разрабатываемая платформа может стать эффективным инструментом для расширения возможностей людей с инвалидностью и обеспечения их полноценного участия в жизни общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Социальная защита и занятость населения: статистический сборник. – Астана, 2022.
2. Руководства по телемедицине и защите персональных данных (национальные нормативные акты)
3. Конвенция ООН о правах инвалидов (CRPD). – Нью-Йорк: ООН, 2006.
4. Всемирная организация здравоохранения. World Report on Disability. – Geneva: WHO, 2011.
5. Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.1. – W3C Recommendation, 2018.
6. ISO 9241-171: Ergonomics of human-system interaction — Guidance on software accessibility. – Geneva: ISO, 2008.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17524986>

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ. СОЦИОЛИНГВИСТИКА

НЕМУДРОВА АНАСТАСИЯ АЛЕКСЕЕВНА

Студент 4 курса – Русский язык и литература. Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан

УНГАРБАЕВА ГУЛЬМИРА ИБРАГИМОВНА

Кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

В научной работе «Молодежный сленг, социолингвистика» говорится о сленге, как неотъемлемой части любого языка, так как охватывает различные сферы общественной жизни. Игнорировать это явление становится невозможным. Одной из характерных черт сленга является использование необычных и порой комичных слов, которые заменяют традиционные выражения, придавая речи яркую эмоциональную окраску. Скорее всего, процессы, происходящие в области сленга на сегодняшний день, будут временными и не закрепятся в языке надолго. Однако, несмотря на это, важно обратить внимание на эти явления, изучить их и зафиксировать на текущем этапе развития языка.

Научная работа состоит из 10 страниц. Содержит 4 схемы. 4 использованных источника.

Ключевые слова: молодежный сленг, речь, сленговая лексика, социальный жаргон, молодежь, школьники.

Цель исследования – провести социолингвистическое изучение особенностей функционирования молодежного сленга в студенческой и школьной среде города Актобе.

Задачи: 1. Изучить и описать характерные особенности молодёжного сленга на основе анализа теоретических работ лингвистов, рассмотреть его в контексте социолингвистического исследования.

2. Определить и классифицировать основные методы формирования и использования молодёжного сленга среди студентов и школьников.

3. Проанализировать и выявить особенности использования молодежного сленга в городе Актобе с учетом региональных факторов.

Актуальность: Сленг - неотъемлемая часть любого языка, так как охватывает различные сферы общественной жизни. Игнорировать это явление становится невозможным. Одной из характерных черт сленга является использование необычных и порой комичных слов, которые заменяют традиционные выражения, придавая речи яркую эмоциональную окраску.

Молодежь представляет собой социально активный слой общества, чье речевое поведение и языковая компетенция оказывают значительное влияние на развитие социальных систем и компонентов языка. Изучение социолекта молодежи, которое интересно как с лингвистической, так и с экстралингвистической точек зрения, требует обращения к ряду научных дисциплин, включая лингвистику, социологию и психологию. Использование молодежного сленга в студенческой и школьной среде связано с эмоционально-психологическими потребностями. Частота употребления и лексический состав сленга зависят от территориальных, социальных, возрастных факторов и являются важными признаками принадлежности индивида к конкретному этапу его развития .

Научная новизна заключается в том, что молодежный сленг учащихся общеобразовательных школ и в студенческой среде впервые рассмотрен на языковом материале новейшего периода в социолингвистическом аспекте на региональном уровне; установлены гендерные различия в употреблении сленгизмов.

Опытно-экспериментальной базой исследования явились Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, средняя школлаицей №27, Школа-лицей №23 имени А. Ермакова. Исследованием были охвачены 460 студентов и 180 учеников.

1 Молодёжный сленг: теоретические аспекты научного изучения

Известно, что лексика самая подвижный и переменчивый уровень языка. За очень короткий срок может появиться большое количество неологизмов. Советский и российский лингвист М.В. Панов первым отметил явления характерные для функционирования русского языка нового времени. Он выделил и описал тенденции развития языка - это усиление личностного начала, диалогичность; явления переименования (в широком смысле); динамизм; комбинация контрастных стилистических элементов не только относительно текста, но и словосочетания. Словосочетания постепенно меняли структуру и стали появляться в живой деятельности как стилистические и смысловые противоречия, которые «изменяют, сдвигают смысл слова. Оно становится метонимическим, метафорическим, уменьшает или расширяет значение» [1]. К сожалению, большинство современного общества считает, что строгие языковые нормы не обязательно соблюдать, и обращается с лексикой довольно свободно. Изменения в языковой системе, связанные с социальными изменениями последнего десятилетия, объективно привели к «лексическому взрыву», как говорящие, так и лингвисты справедливо оценивают это своеобразная «языковая революция» или «мощная динамизация» языковой системы, которая полностью разрушает и в то же время обновляет систему [2].

Обращение к проблеме молодежного сленга представляется весьма актуальным, так как этот своеобразный «язык в языке» существует уже не только в устной речи, но в настоящее время все чаще функционирует в СМИ разного рода и жанра. При этом молодежный жаргон в значительной мере берет на себя первичную функцию определенного стиля общения в городской среде. Жаргонный стиль общения отражает особое отношение к жизни, создавая своеобразную противоположность, «философию» сопротивления. Таким образом, сленг следует изучать не только с лингвистической, но и с социологической и социальной психологической точки зрения.

За годы независимости языковая ситуация и строительство в Республике Казахстан, языковая политика нашего государства и его основные направления были изучены в достаточной мере и нашли научно обоснованное решение. В данном направлении следует отметить научные труды ученых:

Б. Хасанұлы, А.Е. Карлинского, М.М. Копыленко, Э.Д. Сулейменовой, З.К. Ахметжановой, Н.Ж. Шаймерденовой, а также молодых исследователей: С.А. Асанбаевой, К.М. Байбосыновой, А. Абасилова и других. Актуальные проблемы и вопросы социальной лингвистики широко обсуждались в научных трудах ученых, изучающих языковое строительство и ситуацию Казахстана [3].

Предметное содержание молодежного сленга имеет явное значение в социальной лингвистике, поскольку эта область изучает язык в контексте социальной среды, включая групповые языки и особенности речевого поведения представителей определенных социальных групп. Она исследует, как социальные условия влияют на выбор средств коммуникации. Молодежный сленг является неотъемлемой частью каждой социальной группы, отражая ценности и особенности определенной субкультуры.

Одним из самых интересных объектов для исследования является использование молодежного сленга в студенческой среде. Именно здесь появляется множество сленговых выражений, и студенты имеют возможность и желание переосмысливать значение стандартных слов, ориентируясь на различные социальные влияния. Через речевую деятельность они идентифицируют себя как часть студенческой общности, выражая ее ценности и идеалы.

К факторам, оказывающим влияние на развитие студенческого сленга, относятся: базовая культура общества, включая его идеалы, мировоззрение и стремления; постоянно

меняющиеся веяния моды; разнообразие средств массовой информации; стремительное развитие глобализации и информатизации, а также процессы, связанные с развитием всемирной сети Интернет. Именно они способствуют расширению границ общения молодежи по всему миру, что ведет к взаимодействию различных международных культур. Все эти сферы в совокупности формируют направление развития молодежного сленга, представляющего собой наиболее динамичную и «продвинутую» часть населения любого общества.

2. Источники и основные способы пополнения сленговой лексики

Молодежный сленг является одним из самых синкретичных феноменов языка и обновляется как и язык в целом, а также как его подсистемы. Это обновление не сводится только к замене старых жаргонных слов новыми, но и затрагивает изменение «веса» различных источников пополнения жаргонизмов. Если в 20-м веке доминировали заимствования из аргоса преступного мира и сокращения, то в настоящее время они уступили место заимствованиям иноязычных слов, особенно англицизмов. Формирование словаря сленга в студенческой среде происходит за счет тех же источников и средств, которые свойственны языку вообще, разница только в пропорциях и сочетаниях. В целом можно сказать, что пополнение словаря молодежного сленга осуществляется двумя путями: 1) за счет использования ресурсов русского национального языка; 2) за счет заимствований из других языков. Основными источниками пополнения сленговой лексики являются заимствования:

1. Заимствования из литературного языка занимают наибольший объем словаря молодежного сленга. Особенностью лексем, используемых носителями молодежного сленга в результате метафорического и метонимического переосмыслений, является обязательное изменение их семантики, вследствие чего слово или выражение приобретает сниженную коннотативную окраску {по барабану, абсолютно параллельно «безразлично», достать «надоест», отстреляться «сдать экзамен», догонять «понимать», книга отзывов «зачетная книжка», воздушный, прессованный «богатый, при деньгах» и т.д.

Рисунок 1. Источники пополнения лексического запаса молодежного сленга

2. Заимствования из иностранных языков. Основное количество - слова англоязычного происхождения (американизмы), определенное количество словаря сленга занимают заимствования из турецкого, итальянского, немецкого, французского языков: пислик «противный», аптал «глупый», бой френд, кент, френд «друг, приятель», крейзи

«ненормальный», бой «парень», фейс «лицо», ноу проблем «все в порядке», дансить «танцевать», дансинг, дэнс, пати, сейшн «дисотека», вумэн, гёрла «девушка», аривидерчи, чао, хайер «волосы», ахчи, кэши, мани «деньги», рич «дорогой», файф «пять» [4].

3. Молодежный сленг: социолингвистический и гендерный аспекты изучения (анализ результатов анкетирования)

Для проведения экспериментального исследования нами была разработана анкета в Google Forms и распространена через социальные сети. Она носила анонимный характер и позволяла выяснить мнение респондентов по вопросу функционирования сленга в речи местной молодежи, его роли и места в жизни молодых людей; установить в какой степени употребляются те или иные жаргонизмы. Внимание сосредоточено на специфических особенностях лексического запаса ученического и студенческого жаргона, социально-психологической характеристике его носителей и влиянии социального фактора на использование сленга.

Данные, полученные при проведении анкетирования, были проанализированы с помощью методов математической статистики. В виду того, что весь собранный материал составил большой объем, то в нашей работе мы представили лишь часть ярких, характерных примеров лексического состава речи учеников и студентов.

Анализ по итогам ответов на вопрос «Как часто вы используете сленг в речи?» позволяет заметить, что основная часть юношей и девушек, а именно 90% (576), вне зависимости от возраста, используют сленг в своей речи. Остальная часть опрошенных 10% (64) не использует сленг в своей речи. Таким образом, приведенные данные указывают на то, что большинство учащихся общеобразовательных школ и студентов являются носителями исследуемого социолекта, следовательно, употребление сленга широко распространено.

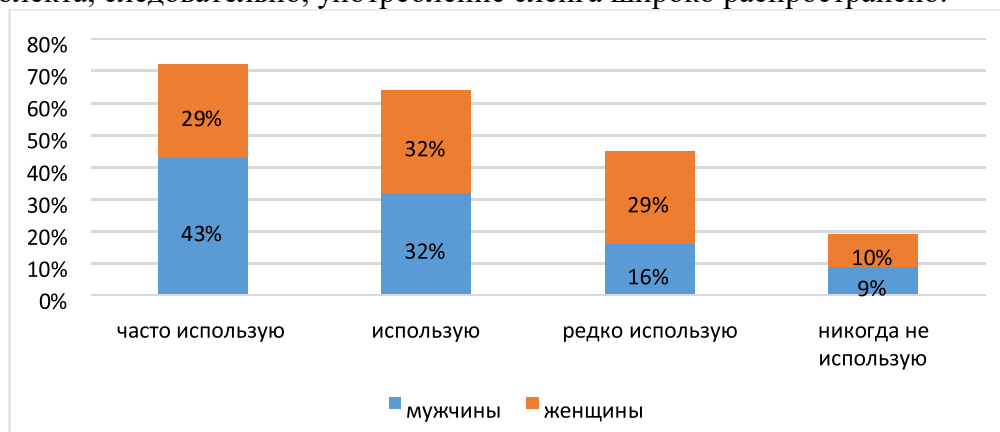

Рисунок 2. Регулярность использования сленга в речи

Нас также интересовало «Для чего вы используете сленгизмы в своей речи?». Выявлено, что наибольшее количество опрошенных и юношей – 49% (137), и девушек 54% (194), также вне зависимости от возраста, «считают, что они делают речь понятной для друзей»; «просто привык(ла)» ответило: юношей – 37% (105) и девушек 35% (127); «уверен(а), что они нужны в речи для связи слов»: юноши – 14% (40), девушки – 11% (37).

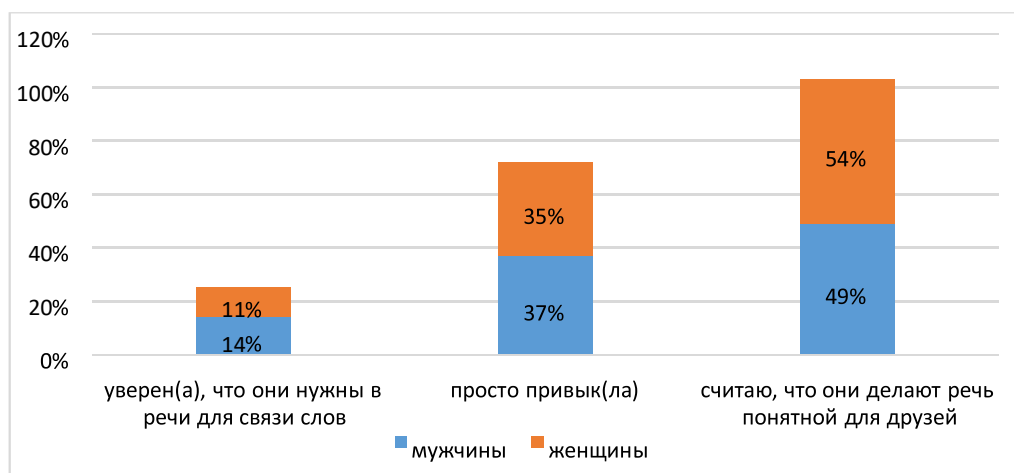

Рисунок 3. Цель образования и употребления сленга в своей речи

В результате анкетирования также установлено, что использование сленга противоположным полом вызывает разную оценку с точки зрения избранника или избранницы. Стоит отметить, что на данный вопрос отвечали только студенты вуза. На вопрос: «Какое впечатление произведет владение сленгом на вашу избранницу(ка)?» – 10% опрошенных юношей считают, что впечатление должно быть положительным; 18% респондентов уверены в отрицательном отношении к этому своих избранниц; 36% информантов надеются на нейтральное отношение со стороны противоположного пола и такое же количество (36% опрошенных) затруднились ответить на поставленный вопрос.

Среди опрошенных респонденток опасения по поводу негативного впечатления из-за использования жаргонизмов на их избранников распространены следующим образом: 38% респонденток думают, что это впечатление будет нейтральным, 19% опасаются, что реакция их избранников будет отрицательной, 7% девушек считают, что владение сленгом вызовет положительную реакцию избранника и 36% слабого пола затрудняются ответить на вопрос. Анализ опроса указывает на различия, касающиеся использования сленга юношами и девушками в однополых и противоположных компаниях. По отношению к смешанной, а тем более противоположной по полу компании молодых людей, юноши и девушки одного с ними пола чувствуют себя более раскованно и свободно. На вопрос: «В какой компании вы чаще используете молодежный сленг?» Школьники и студенты ответили:

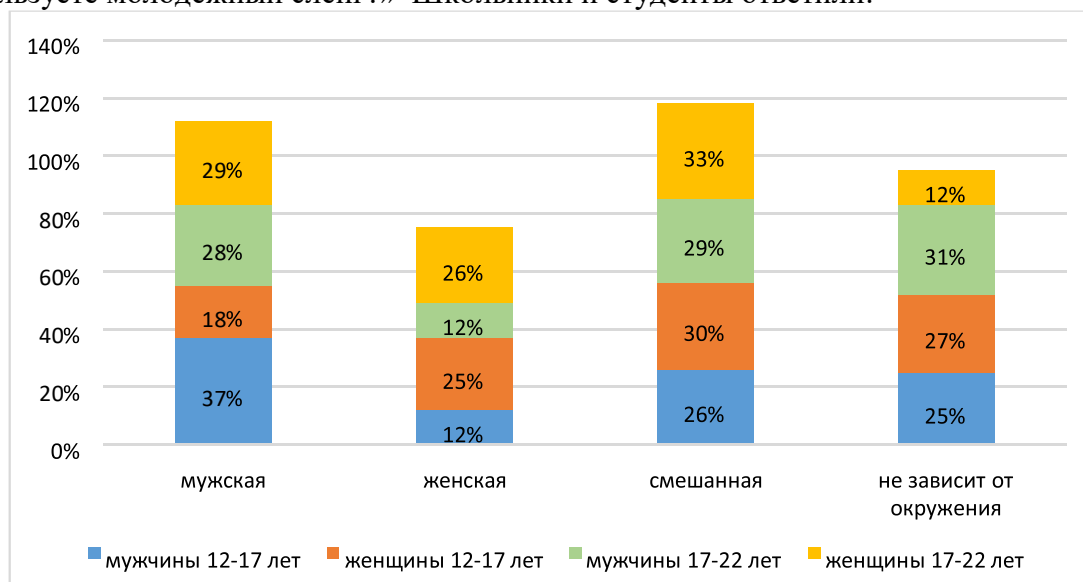

Рисунок 4. Степень использования молодежного сленга в зависимости от гендерного фактора

Учащиеся общеобразовательных школ употребляют сленг в «мужской» компании 27%, в «женской» – 18%, в «смешанной» – 29% и 26% ответили, что использование сленга не зависит от окружения.

Студенты используют сленг в мужской компании 28% юношей, в женской компании сленг употребляют 12% опрошенных юношей, а в смешанной компании – 29%, для 31% респондентов «сильной половины» состав компании не имеет значения, что связано с недостаточной речевой культурой юношей, не способных варьировать словарным запасом в зависимости от возраста и пола собеседников. В отличие от опрошенных юношей, девушки-студентки используют сленг в смешанной компании чаще – 33%. В данном случае причиной является повышенное желание молодых женщин привлечь к себе внимание мужчин, возможно в этом проявляется подсознательное стремление быть не хуже, а даже лучше противоположного пола. Но наши наблюдения показали, что данное языковое общение со стороны девушек дает обратный эффект, то есть мужчины начинают себя вести по отношению к ним неуважительно, резко, иногда употребляя грубую лексику. Результаты опроса позволяют говорить о том, что чаще в противоположной компании молодые люди используют иные лексические подсистемы для общения.

Анализ, проведенный на основании данных анкетирования и наблюдений, поможет внести вклад в дальнейшее изучение феномена молодежного сленга с разных сторон и способствует пониманию роли молодежного социолекта в структуре современного русского языка как целого. Современный молодежный жаргон города Актобе, его состояние, изменения, активно происходящие в нем, должны быть внимательно изучены и освещены для того, чтобы выработать оценку и рекомендации с точки зрения объективности и исторической целесообразности.

Молодежный сленг представляет собой одну из некодифицированных подсистем современного русского языка. На этом уровне можно наблюдать, как и в какой мере языковые явления соотносятся с изменениями, происходящими в социальной жизни общества.

Молодежная речь является неоднородным и быстро развивающимся социальным жаргоном, которым пользуется значительная часть населения. Несмотря на свою разнородность, многие ученые считают, что существует различие в групповом и региональном употреблении молодежного сленга. Используя весь арсенал общезыковых средств, молодежный сленг включает в себя и специфические элементы, способные задавать направления обновления как разговорной, так и литературной речи. Скорее всего, процессы, происходящие в области сленга на сегодняшний день, будут временными и не закрепятся в языке надолго. Однако, несмотря на это, важно обратить внимание на эти явления, изучить их и зафиксировать на текущем этапе развития языка.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Панов М.В. Из наблюдений над стилем сегодняшней периодики // Язык современной печати. - М.: Русский язык, 1989. - С. 23-28.
2. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. - М.: Наука. 1984. - С. 79-85.
3. Айтеке К.А. Социолингвистические исследования в Казахстане: основные проблемы поиска и формирования новых возможностей. [Электронный ресурс] - URL: [https://doi.org/10.14258/ralj\(2022\)4.7](https://doi.org/10.14258/ralj(2022)4.7) (дата обращения 09.08.2025).
4. Гареева Л.М. Современный молодежный сленг: его источники и разновидности. [Электронный ресурс] - URL: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.9.111.095> (дата обращения 08.07.2025).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17525030>
УДК 159.9:316.6

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА СРЕДИ УЧАЩИХСЯ

ХАЛМЕТОВА САФИЯ НАДИРОВНА

Студент сектора педагогики и психологии университета «Мирас»

Научный руководитель — к.п.н., асс.профессор МАУЛЕНБЕРДИЕВА Г.Б.
Шымкент, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются психологические и социальные последствия буллинга и кибербуллинга среди учащихся как взаимосвязанные формы агрессивного взаимодействия в образовательной и цифровой среде. Анализируется влияние традиционного и виртуального насилия на эмоциональное состояние, когнитивное функционирование и социальную адаптацию школьников. Показано, что жертвы буллинга и кибербуллинга подвержены высоким рискам развития тревожных и депрессивных расстройств, снижению самооценки, социальной изоляции и академической дезадаптации. Также рассматриваются последствия для агрессоров и наблюдателей, формирующих микросоциальную динамику насилия. Особое внимание уделено специфике кибербуллинга: анонимности, непрерывности воздействия и расширению аудитории. В статье обоснована необходимость комплексного подхода к профилактике и коррекции последствий, включающего индивидуальную, групповую и институциональную работу. Представленные теоретические положения и эмпирические данные подчеркивают значимость формирования безопасной образовательной среды и развития цифровой компетентности как ресурсов профилактики.

Ключевые слова: буллинг, кибербуллинг, учащиеся, психологические последствия, социальная дезадаптация, школьная среда, агрессия, цифровая безопасность, межличностные отношения, профилактика насилия.

В современном обществе, характеризующемся интенсивным развитием цифровых технологий, проблема буллинга и кибербуллинга среди учащихся приобретает всё большую остроту. Традиционные формы психологического, вербального и физического насилия в образовательной среде уже давно признаны серьезным фактором, подрывающим психическое здоровье и социальную адаптацию школьников. Однако интеграция интернета и социальных сетей в повседневную жизнь детей и подростков добавила к этой проблеме новые измерения: теперь агрессия может распространяться мгновенно, а её последствия — быть глобальными и долгосрочными.

Психологические и социальные последствия буллинга и кибербуллинга характеризуются высокой степенью тяжести. Многочисленные исследования показывают устойчивую связь с депрессивными состояниями, тревогой, снижением самооценки, развитием суицидальных мыслей и даже попыток, а также с ухудшением учебной мотивации и достижений. С другой стороны, социальные последствия включают в себя маргинализацию жертвы, нарушение взаимодействия в школьном сообществе и усиление общего напряжения в образовательной среде. Несмотря на растущую значимость проблемы, остаются недостаточно изученными запросы на профилактику и коррекцию негативных последствий как традиционного, так и онлайн-буллинга.

Основной проблемой данного исследования является комплексное осмысление психологических (внутриличностных) и социальных (межличностных и межгрупповых) последствий, которые возникают в результате воздействия буллинга и кибербуллинга на учащихся. Изучение данной проблематики важно не только для теоретического понимания

дезадаптивных механизмов, но и для разработки эффективных интервенций, поддерживающих психическое здоровье детей и подростков.

Буллинг (от англ. *bullying*) традиционно понимается как умышленные, повторяющиеся действия одной или группы учащихся, направленные на физическое, вербальное или психоэмоциональное насилие над жертвой, которая не может эффективно защититься. Ключевыми характеристиками являются: асимметрия сил, повторяемость и мотивационная направленность (издевательство, запугивание, социальное исключение и др.). Буллинг исторически изучался как социально-психологическое явление, получив теоретические обоснования в межличностной психологии, теории агрессии и теории групповой динамики.

Кибербуллинг представляет собой новый формат агрессивного поведения: использование цифровых технологий (социальных сетей, мессенджеров, форумов, игровых платформ и пр.) для публичного или скрытого издеательства, оскорблений, распространения нежелательного контента или шантажа [1, с. 54]. Особенности кибербуллинга — анонимность агрессора, мгновенное и потенциально неограниченное распространение сообщений, отчужденность жертвы и необратимость публикаций. Данные характеристики усиливают эмоциональное воздействие и делают негативные последствия зачастую глубже и масштабнее, чем при классическом буллинге.

На пересечении традиционной теории агрессии и современных представлений о цифровой среде формируется теоретическая база, способная объяснить механизмы возникновения и поддержания буллинга и кибербуллинга среди учащихся. Понятия агрессии, асимметрии власти и сетевой трансформации социальных связей выступают здесь ключевыми элементами, встроенными в конструкцию межличностного агрессивного поведения.

Психологическая теория агрессии сосредоточена на динамике мотивации и условий, способствующих проявлению разрушительных действий. В частности, классические концепции различают агрессию как реактивную — обусловленную восприятием угрозы или фрустрации — и как инструментальную — направленную на достижение ресурса, статуса или доминирования. При этом роль агрессора и жертвы определяется не только личностными характеристиками, но и контекстуальными условиями, включая группу сверстников, образовательную среду и отражённую в ней систему ценностей и санкций. В школьной аудитории динамика агрессии приобретает специфические черты: наличие фиксированных ролей, сформированных социальных иерархий, ожиданий и норм, которые, на первый взгляд, обеспечивают структурированную коммуникацию, но одновременно способствуют закреплению травматических циклов [2, с. 79].

Переход в цифровую среду лишь трансформирует, но не устраняет эту систему. Кибербуллинг, становясь инструментом агрессии, использует особенности онлайн — анонимность, распределённость аудитории, постоянство сообщения — как новые ресурсы для достижения того же агрессивного воздействия. Анонимность в виртуальном пространстве уменьшает барьеры для агрессора: снижение чувства ответственности позволяет обострять морально неоднозначные действия, что в оффлайне вряд ли произошло бы. Кроме того, мгновенное распространение сообщений, возможность репоста, скриншотов и комментирования создают эффект усиленного психологического давления на жертву и формируют стойкий образ жертвы в сознании аудитории, что усиливает травмирующий потенциал агрессии.

Взаимодействие между участниками образовательного процесса — будь то жертва, агрессор или наблюдатель — формируется в системе социальных ролей и отношений. Агрессор в традиционном понимании может считать себя защитником или выразителем господствующей нормы, в то время как онлайн-пространство позволяет ему расширить аудиторию и инструментарий воздействия. Жертва, оказавшись в позиции уязвимости, зачастую испытывает отчуждение как в реальном, так и виртуальном окружении. Между тем наблюдатели — те, кто является свидетелем агрессии — формируют среду эмоциональной вторичной травмы: они чувствуют бездействие, безысходность, а иногда сами становятся

объектами преследования. Такой континуум ролей выявляет сложную ткань социальной динамики, в которой каждый элемент может усиливать или ослаблять травматическое взаимодействие.

Межличностная психология дополнительно углубляет анализ, поясняя, как эмпатия или её дефицит влияют на протекание агрессивных отношений. Эмпатия — как способность ощущать и понимать переживания другого — формирует основу для морального самоконтроля и противостояния агрессии [3, с. 96]. Однако именно она часто оказывается недостаточной — агрессор может сознательно блокировать эмпатическое восприятие, чтобы снизить эмоциональное сопротивление перед действием. В условиях киберпространства блок шлейфов эмоций и визуальной реакции жертвы подрывает способность агрессора увидеть последствия, что усиливает дезингию — феномен снижения самоконтроля в виртуальном взаимодействии. Это объясняет, почему стратегическая агрессия в сети может терпеть меньше сдержек, чем в оффлайне.

Социальная психология вносит ещё один уровень понимания — групповые нормы, идентичность, принадлежность. В школьной группе участники определяют себе присущие роли, а агрессор может использовать группу как источник одобрения или статусного ресурса [4, с. 102]. При этом группа, как социальная единица, одновременно может оказывать сдерживающее влияние через коллективную реакцию или замалчивать проблему из-за страха быть вовлечённой, сохранить статус или избежать конфронтации. Такие механизмы лежат в основе «эффекта зрителя», когда присутствующие в социальной ситуации предпочитают наблюдать без вмешательства. Цифровая сцена лишь расширяет возможности таких механизмов: лайки, просмотры или комментарии могут служить социальной поддержкой агрессору, а молчание — дополнительной травмой для жертвы. Таким образом, социальные установки и нормы в групповых взаимодействиях усиливаются и трансформируются онлайн.

Для полного понимания воздействия буллинга и кибербуллинга важно учитывать и мультисистемные теории, учитывающие влияние окружающих контекстов — семейного, школьного, сообщества цифровой культуры [5, с. 209]. Семья выступает основным источником первичной социальной адаптации, формирования норм принятия, способности выражать и распознавать эмоции. Отсутствие эмоциональной поддержки или обучение диффузным стратегиям реагирования на конфликты порождает у детей уязвимость как к дискриминирующему поведению внутри школы, так и в сети. Школа, как система формального и неформального взаимодействия, определяет рамки допустимого агрессивного поведения через правила, реакции и культуру общения. А цифровой контекст — это новая среда социализации, где соцсети, чаты и платформы группы сверстников формируют дополнительно «виртуальную школу» с собственными нормами, ритуалами, способами подтверждения статуса и управления вниманием. Способность участников распознавать роль дезинформатора и реагировать на инциденты онлайн становится частью их общей социальной компетентности.

Вместе с тем при воздействии буллинга и кибербуллинга важно учитывать, что психологические последствия — тревога, депрессия, сниженная самооценка, суицидальные тенденции — являются результатом многокомпонентного взаимодействия между личностными особенностями и системными факторами. Развитие психологической устойчивости зависит от таких факторов, как самооэффективность, воспринимаемая социальная поддержка, а также адаптивные способы реагирования на стресс. Невозможность восстановить контроль над ситуацией может привести к хроническим формам стресса. При этом интервенции, опирающиеся на развитие эмпатии, укрепление социальной поддержки и норм ответственности, способны значительно снизить травматический потенциал буллинга и кибербуллинга [6, с. 69]. В цифровом пространстве важна разработка навыков медиаграмотности, критического восприятия контента, умения распознавать эмпатически агрессивные формы коммуникации и применять инструменты нетоксичного взаимодействия.

Теоретическая база, таким образом, — это не набор отдельных концепций, а сеть взаимосвязанных элементов. Теория агрессии объясняет мотивы, межличностная психология — модель отношений, социальная психология — влияние группы и идентичности, мультисистемные подходы — контекстуальную среду. Цифровой компонент создаёт модифицированные параметры — снижения самоконтроля, потенциальную неизменность сообщений, трансформацию социального опыта — которые рефлексивно взаимодействуют с фундаментальными психологическими механизмами.

Эта синтезированная перспектива — не только теоретическая абстракция, но и платформа для эмпирического изучения и практических интервенций. Очевидно, что без учёта комплексного характера феномена, без применения мультикаузальных и междисциплинарных подходов — включая теорию личности, социальной динамики и цифровой культуры — невозможно эффективно моделировать последствия буллинга и кибербуллинга, а также разрабатывать профилактические стратегии. Значение таких стратегий возрастает в условиях, когда виртуальность и оффлайн-среда всё больше интегрируются, а следующие поколения формируют идентичность и социальную адаптацию одновременно в физическом и цифровом взаимодействии.

Проведённый теоретико-эмпирический анализ феномена буллинга и кибербуллинга среди учащихся позволяет констатировать, что эти формы агрессивного взаимодействия представляют собой многоуровневое, социально и психологически детерминированное явление, оказывающее продолжительное и разноплановое влияние на участников образовательной среды. Буллинг, в том числе в его цифровом проявлении, не ограничивается единичными случаями насилия или конфликта: он закрепляется в структуре межличностных отношений, отражает культурные и нормативные установки, а также способен видоизменяться под воздействием социальных и технологических факторов.

Одним из центральных выводов, подтверждённых как теоретическими моделями, так и результатами эмпирических исследований, является то, что психологические последствия буллинга и кибербуллинга имеют стойкий, кумулятивный и пролонгированный характер. Жертвы подобных форм насилия демонстрируют высокие уровни тревожности, депрессивной симптоматики, эмоционального выгорания, социальной изоляции, а также снижения академической мотивации и самооценки. Более того, в ряде случаев зафиксирована прямая взаимосвязь между пережитым буллингом и развитием суицидального поведения, особенно в условиях отсутствия адекватной поддержки со стороны значимых взрослых или сверстников.

Не менее значимыми являются и социальные последствия, затрагивающие не только непосредственных участников ситуации буллинга, но и более широкое школьное и внеучебное сообщество. Агрессоры, получающие социальное одобрение внутри группы, закрепляют насильственные модели поведения, которые могут стать устойчивыми и проявляться в других контекстах — в семье, в онлайн, в будущем профессиональном взаимодействии. Наблюдатели, не принимающие участия в инцидентах напрямую, тем не менее подвергаются вторичной травматизации, испытывают чувство вины, беспомощности или страха, что подрывает их доверие к коллективу, снижает уровень психологической безопасности и способствует формированию безразличия как стратегии выживания.

Кибербуллинг как форма насилия обладает рядом уникальных характеристик, которые существенно усиливают психологическое воздействие на жертву [7, с. 112]. К числу таких особенностей относятся анонимность агрессора, асинхронность взаимодействия, невозможность полного удаления цифрового следа, массовость аудитории и относительная безнаказанность действий. Эти факторы снижают способность жертвы к контролю над ситуацией, провоцируют ощущение беспомощности и утраты личной границы, а также усугубляют последствия травматизации. При этом цифровая среда выступает не только как инструмент насилия, но и как пространство возможной поддержки — при наличии грамотно выстроенных систем помощи, цифровой грамотности и навыков саморегуляции учащиеся способны противостоять негативным формам коммуникации.

Важно подчеркнуть, что последствия буллинга и кибербуллинга обусловлены не только характером агрессивного воздействия, но и индивидуальными особенностями жертвы, уровнем её психологической устойчивости, когнитивной переработкой травмирующих событий, а также ресурсами социальной поддержки. Значимыми защитными факторами выступают сформированные навыки саморегуляции, уверенность в себе, эмпатия со стороны сверстников, позитивная школьная атмосфера и доступ к психологической помощи. Безусловно, решающее значение имеет также позиция педагогов, администрации школы и семьи: именно взрослые несут ответственность за создание условий, при которых травля становится невозможной, а в случае её возникновения — за оперативное реагирование, восстановление нарушенных связей и поддержку пострадавших.

На уровне образовательной политики требуется комплексное внедрение программ превентивного характера, включающих развитие эмоционального интеллекта, формирование навыков ненасильственного общения, повышение цифровой компетентности, а также обучение учащихся и педагогов навыкам идентификации, осмысления и разрешения конфликтных ситуаций. Эффективные интервенционные стратегии должны сочетать в себе индивидуальную психокоррекцию, групповую работу и системные подходы к изменению школьного климата. Особое внимание заслуживает необходимость раннего выявления признаков психологической дезадаптации и поддержка учеников, находящихся в группе риска.

Таким образом, проблема буллинга и кибербуллинга требует междисциплинарного и межуровневого подхода, сочетающего усилия психологов, педагогов, социальных работников, родителей, представителей IT-сферы и законодательных органов. Только через координированное взаимодействие и развитие образовательной среды, ориентированной на ценности уважения, принятия и взаимной поддержки, возможно минимизировать риски деструктивных последствий и создать условия для гармоничного психосоциального развития подрастающего поколения.

Завершая анализ, следует отметить, что буллинг и кибербуллинг — это не только проблема отдельного индивида или конкретной образовательной институции, но отражение широкой социальной динамики, культуры общения и уровня зрелости общества в целом. Поэтому борьба с этими явлениями должна рассматриваться не только как задача коррекции, но и как элемент общей стратегии гуманизации образовательной среды и построения общества, в котором достоинство личности, психическое здоровье и социальная безопасность являются безусловными приоритетами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бандура А. Агрессия: социально-когнитивный подход / А. Бандура ; пер. с англ. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 320 с.
2. Волкова Н. Н. Возрастная психология : учебник / Н. Н. Волкова. — М. : Владос, 2014. — 512 с.
3. Зотова О. Ю. Психология девиантного поведения подростков / О. Ю. Зотова. — СПб. : Питер, 2021. — 240 с.
4. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do / D. Olweus. — Oxford : Blackwell Publishing, 1993. — 140 p.
5. Hinduja S., Patchin J. W. Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying / S. Hinduja, J. W. Patchin. — Thousand Oaks, CA : Sage Publications, 2015. — 336 p.
6. Шнейдер Л. Б. Современные проявления кибербуллинга в подростковой среде // Психология и право. — 2020. — Т. 10, № 4. — С. 65–76.
7. Кривцова С. В. Психологические аспекты профилактики насилия в школьной среде // Вопросы психологии. — 2019. — № 5. — С. 109–117.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17525071>
УДК 343.1

УЧАСТИЕ АДВОКАТА В УГОЛОВНОМ ДЕЛЕ

ҚҰТТЫМҰРАТ АРУЖАН ЕРЛАНҚЫЗЫ

студент 4 курса ОП «Юриспруденция» университета «Туран»,
г.Алматы

ТУЛЕБАЕВА АСЕМ СЕРИКБОЛОВНА

магистр юридических наук,
сениор-лектор университета «Туран»,
г.Алматы

Аннотация: Участие адвоката в уголовном процессе является одним из ключевых элементов обеспечения права на защиту и справедливого судебного разбирательства. Конституция Республики Казахстан и Уголовно-процессуальный кодекс закрепляют право каждого подозреваемого, обвиняемого и подсудимого на квалифицированную юридическую помощь. Адвокат не только представляет и защищает интересы доверителя, но и обеспечивает реализацию принципа состязательности сторон, выступает гарантом соблюдения законности и прав личности. Его функции охватывают широкий спектр: от участия на стадии досудебного расследования (сбор доказательств, ходатайства, жалобы, консультации) до защиты в суде и обжалования приговора. Особое значение имеет независимость адвоката и его профессиональная этика, позволяющая эффективно противостоять возможным нарушениям прав человека. Таким образом, институт адвокатуры играет важную роль в уголовном процессе, способствуя укреплению правопорядка и доверию общества к системе правосудия.

Ключевые слова: адвокат, уголовный процесс, защита, право на юридическую помощь, подозреваемый, обвиняемый, суд, состязательность сторон, законность, права человека.

Адвокаты в своей профессиональной деятельности оказывают различную юридическую помощь, в том числе осуществляют представительство и защиту физических и юридических лиц в органах дознания, предварительного следствия, судах. Участие адвоката в уголовном процессе - это одна из важнейших направлений адвокатской деятельности, которая в основном связана с осуществлением функции защиты обвиняемых (подозреваемых)[1]. В связи с предоставлением обвиняемому права иметь защитника, возникает необходимость рассмотреть основания обязательного участия защитника в уголовном деле; обстоятельства, исключающие участие адвоката в качестве защитника; порядок приглашения, замены и назначения защитника; процессуальное положение, обязанности и права защитника.

Закон предусматривает следующее основание обязательного участия защитника по уголовному делу. Во-первых, таким основанием является ходатайство об этом подозреваемого (обвиняемого) иметь защитника. Институт обязательного участия защитника предусматривает его участие, прежде всего, по волеизъявлению и согласию самого подозреваемого, обвиняемого. Во-вторых, участие защитника обязательно, если подозреваемый или обвиняемый не достиг совершеннолетия. Несовершеннолетним является лицо, которое не достигло восемнадцати лет на момент совершения им преступления, а также лицо, обвиняемое в нескольких преступлениях, одно из которых совершено им в возрасте до восемнадцати лет.

По делам о преступлениях несовершеннолетних защитник допускается с момента первого допроса несовершеннолетнего в качестве подозреваемого или обвиняемого, а в случае задержания либо ареста до предъявления обвинения - с момента задержания либо ареста. В-третьих, подозреваемый или обвиняемый в силу своих физических или психических недостатков не может самостоятельно осуществлять свое право на защиту. В этом случае

следует понимать, что данное лицо, хоть и признанно вменяемым, но страдает постоянным или временным расстройством душевной деятельности, существенным дефектом речи, зрения, слуха или другими тяжелыми недугами. В-четвертых, подозреваемый или обвиняемый не владеет языком, на котором ведется судопроизводство.

Уголовное судопроизводство в Республике Казахстан ведется на государственном языке, а при необходимости в судопроизводстве наравне с ним употребляются русский язык или другие языки. Под другим языком подразумевается язык большинства населения данной местности. В-пятых, лицо обвиняется в совершении преступления, за которое в качестве меры наказания может быть назначено лишение свободы на срок свыше десяти лет, пожизненное лишение свободы либо смертная казнь. В-шестых, к обвиняемому применен арест в качестве меры пресечения или он принудительно направлен на стационарную судебно-психиатрическую экспертизу. В-седьмых, между интересами подозреваемых или обвиняемых, один из которых имеет защитника, имеются противоречия (признание обвинения одним и оспаривание другим; изобличение одним подсудимым другого; возражения, вызванные характером обвинения, предъявленного каждому из них и т.п.). Объясняется это тем, что подсудимого, интересы которого противоречат интересам других подсудимых, проходящих с ним по одному делу и имеющих защитников, ставят в неравное процессуальное положение. В-восьмых, в производстве по уголовному делу участвует представитель потерпевшего (частного обвинителя) или гражданского истца. Для соблюдения принципа обеспечения равенства сторон и состязательности участников судопроизводства, а также всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела участие защитника является обязательным. В-девятых, при рассмотрении дела в суде участвует государственный обвинитель. Участие прокурора в судебном разбирательстве ставит подсудимого, не имеющего защитника, в неравное положение не только перед судом, но и профессиональным юристом. Поэтому закон определил в этих случаях обязательное участие защитника (адвоката). В-десятых, обвиняемый находится вне пределов РК и уклоняется от явки в органы предварительного следствия. Основаниями, для устранения адвоката от участия в производстве по уголовному делу в качестве защитника являются, если он: ранее участвовал в деле в качестве судьи, прокурора, следователя, дознавателя, секретаря судебного заседания, судебного пристава, свидетеля, эксперта, специалиста, переводчика или понятого; состоит в родственных отношениях с должностным лицом, которое принимало или принимает участие в расследовании или судебном рассмотрении данного дела; оказывает или ранее оказывал юридическую помощь лицу, имеющему противоположные с подзащитным либо доверителем интересы, а равно находится с такими лицами в родственных отношениях; не вправе быть защитником или представителем в силу закона[2].

Наиболее распространенным в практике основанием для принятия адвокатом защиты в уголовном деле является приглашение. Оно может быть сделано самим обвиняемым, который лично выбирает адвоката и, предварительно обсудив обстоятельства дела, заключает с ним соглашение. Такое приглашение может осуществляться также законным представителем, близкими родственниками, супругом (супругой) подозреваемого, обвиняемого или заинтересованными лицами. В этом случае заключается соглашение с указанными лицами, и на основании этого выдается ордер.

Полномочия адвоката на ведение конкретного дела удостоверяются ордером, выдаваемым юридической консультацией или адвокатской конторой, а при осуществлении им своей деятельности индивидуально - договором, заключенным адвокатом с лицом, обратившимся за помощью (клиентом). В ордере и договоре должны быть указаны номер лицензии адвоката и дата ее выдачи.

Защитник – самостоятельный субъект уголовного судопроизводства. Вместе с тем он связан с обвиняемым (подозреваемым) тесными процессуальными отношениями, поэтому его процессуальная самостоятельность имеет определенные границы. Защитник свободен - в пределах закона – в формах и методах осуществления защиты, его позиция может отличаться

от позиции подзащитного, если выбранное им направление защиты благоприятствует положению последнего, а в некоторых ситуациях даже обязан опровергать его позицию (самооговор, неподтвержденное признание вины). Но защитник не вправе делать ничего, что могло бы хоть в какой-то мере ухудшить положение подзащитного. Иначе право на защиту утрачивает свое предназначение.

Для успешного осуществления защиты адвокат наделен широкими процессуальными правами. С момента допуска адвоката в деле он вправе:

- иметь с подозреваемым и обвиняемым свидания наедине и конфиденциально, без ограничений их количества и продолжительности;

- собирать и представлять предметы, документы и сведения, необходимые для оказания юридической помощи;

- присутствовать при предъявлении обвинения, участвовать в допросе подозреваемого и обвиняемого, а также в иных следственных действиях, производимых с их участием или по их ходатайству, а также в следственных действиях, проводимых по ходатайству самого защитника;

- знакомиться с протоколом задержания, постановлением о применении меры пресечения, с протоколами следственных действий, произведенных с участием подозреваемого, обвиняемого или самого защитника, с документами, которые предъявлялись либо должны были предъявляться подозреваемому и обвиняемому, а по окончании дознания или предварительного следствия - со всеми материалами дела, выписывать из него любые сведения в любом объеме;

- заявлять ходатайства (ходатайство - это просьба стороны или заявителя, обращенная к органу, ведущему уголовный процесс);

- участвовать в предварительном слушании дела, в судебном разбирательстве в суде любой инстанции, выступать в судебных прениях, участвовать в заседании суда при возобновлении дела по вновь открывшимся обстоятельствам;

- знакомиться с протоколом судебного заседания и приносить на него замечания; получать копии процессуальных документов; возражать против незаконных действий стороны и лица, ведущего уголовный процесс, требовать внесения этих возражений в процессуальные документы[3].

Защитник, допущенный в установленном УПК РК порядке к участию в деле, вправе представлять доказательства и собирать сведения, необходимые для оказания юридической помощи, в том числе опрашивать частных лиц, а также запрашивать справки, характеристики и иные документы из организаций, которые в установленном законом порядке обязаны выдавать соответствующие документы или их копии; запрашивать с согласия подзащитного мнение лица, обладающего специальными знаниями по возникающим в связи с оказанием юридической помощи вопросам, разрешение которых требует их использования.

Защитник вправе также приносить кассационную жалобу, участвовать при рассмотрении дела в кассационном порядке, обращаться к соответствующим должностным лицам по поводу принесения протеста в порядке надзора.

Адвокат, выступая в качестве защитника, не вправе совершать каких -либо действий против интересов подзащитного и препятствовать осуществлению принадлежащих ему прав; вопреки позиции подзащитного признавать его причастность к преступлению и виновность в его совершении, заявлять о примирении подзащитного с потерпевшим; признавать гражданский иск; отзывать поданные подзащитным жалобы и ходатайства; разглашать сведения, которые стали ему известны в связи с обращением за юридической помощью и ее осуществлением[4].

Разглашением сведений являются те случаи, когда полученные адвокатом сведения при оказании юридической помощи становятся известными хотя бы одному постороннему лицу. Таким образом, с момента допуска к участию в процессе адвокат -защитник вправе использовать все предоставленные ему законом средства и способы защиты в целях выявления

обстоятельств, опровергающих обвинения или смягчающих ответственность подозреваемого (обвиняемого), и оказать ему необходимую квалифицированную юридическую помощь, используя совокупность прав без каких-либо ограничений и условий, могущих нарушить или стеснить функцию защиты.

Хотелось бы отметить, что в Послании Главы Государства «Стратегия «Казахстан-2050» отмечено о необходимости разработки нового Уголовно-процессуального кодекса. Проект УПК состоит из 16 разделов, 72 глав, включающих в себя 677 статей. Д.К.Канафин отмечает, что анализ положений проекта УПК позволяет, к сожалению, констатировать тот факт, что полноценной реформы уголовного судопроизводства от этого нормативного акта ожидать не приходится. Сами авторы проекта не смогли развить до конца даже тот ограниченный перечень идей по реформированию уголовного судопроизводства, который был изложен в Концепции проекта Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан[5].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зиманов М. К. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. — Алматы: Юрист.- 2010.- С.67.
2. Сулейменов Е.А. Защита прав обвиняемого в уголовном процессе Казахстана. - Алматы: Заң, 2012.- С.131-133.
3. Жамиева Р.М., Каиржанов Е.И. Тактика адвокатской защиты по уголовным делам: Учебное пособие. — Алматы: Оркениет, 2020. — С.228.
4. Ахпанов А.Н., Хан А.Л., Биндюкова Т.С. Участие адвоката-защитника в досудебных стадиях уголовного процесса Республики Казахстан // *Zakon.kz*, 20 сентября 2019 г
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК. // "Казахстанская правда" от 10.07.2014 № 133 (27754); "Егемен Қазақстан" 10.07.2014 ж. № 133 (28357) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17525130>
ӘОЖ 328.185

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА НӨЛДІК ТӨЗБЕУШІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕТІКТЕРІ

МҰРАТҰЛЫ САМРАТ

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, «құқықтану» ббб 3 курс студенті.
Талдықорған қаласы. Қазақстан Республикасы.

Ғылыми жетекшісі - **ТИНИСТАНОВА САЛТАНАТ САЙДАХМЕТОВНА**, тарих
ғылымдарының кандидаты.

Аңдатпа. Қоғамда белең алған жағымсыз құбылыстардың бірі – сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне жауап ретінде азаматтардың ұйымдардың, белсенділердің қарсы тұра білу қабілетін қалыптастыру мен қарсы тұру белсенділігін арттыру қазіргі кезеңдегі аса маңызды да, күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Мақалада сыбайлас жемқорлықпен күрестің бір бағыты – азаматтық қоғамдағы жемқорлыққа нөлдік төзбеушілікті қалыптастырудың жүзеге асырылу тетіктері туралы қарастырылған. Сыбайлас жемқорлыққа төзбеушіліктің негізгі бағыттары айқындалып, жемқорлыққа қарсы ықпал ету, құқықтық ықпал ету шаралары, нәтижелері туралы тұжырымдалады. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыруда маңызды орын алатын отбасылық, құқықтық тәрбие, құқықтық сауаттылық, азаматтардың пассивті, активті белсенділігі туралы қарастырылып, азаматтардың белсенділік деңгейіне салыстырмалы талдау жасалған.

Сондай-ақ азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы төзбеушілігін қалыптастыру тәсілдерінің бірі ретінде білім беру, тәрбиелек, ұлттық құндылықтарды насихаттауды ұсынады.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, нөлдік төзбеушілік, белсенділік, құқықтық мәдениет, білім, тәрбие, ұлттық құндылық

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев: «Еліміздің дамуына кедергі келтіріп отырған кеселдің бірі – сыбайлас жемқорлық. Онымен күресу – баршамызға ортақ міндет. Жемқорлықпен күрес тиімді болу үшін мемлекеттік сатып алу жүйесіне бірқатар өзгеріс енгізілді. Сондай-ақ құзырлы орган басшыларының жауапкершілігі артты. Бір сөзбен айтқанда, жемқорлықпен күрес ешқашан тоқтамайды, жалғаса береді. Сонда ғана біз осы індеттен таза қоғам құрамыз. Бұл – менің стратегиялық мақсатым», – деп атап көрсетті [1].

Ендеше, сол сыбайлас жемқорлықпен күрестің бір бағыты – қоғамда азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік қалпын қалыптастыру болып табылады.

Адамдардың сыбайлас жемқорлыққа нөлдік төзбеушілігі – бұл тек адамдарды заң бойынша жазалау ғана емес, ол:

- Пара беру мен пара алудан бас тарту;
- Мемлекеттік қызметшілердің адал қызметі;
- Пара алуды қоғамдағы жай бір әрекет ретінде қарамау;
- Жастарды адалдыққа, тәртіпке тәрбиелеу [2].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы азаматтардың төзбеушілік қабілетін қалыптастыруды мемлекет қабылдаған заңдар мен мемлекеттік бағдарламаларда кеңінен наисхаттап келеді.

Оларды жүзеге асыру үшін:

- Мемлекеттік органдарда, жоғары, орта оқу орындарында, мектептерде азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сауаттылығын арттыру оқулары;
- Бұқаралық ақпарат құралдары мен жарнамалар жасау арқылы халықтың сауатын ашуға бағытталған нұсқаулар мен ескертулерді тарату;

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған ғылыми зерттеулер, форумдар ұйымдастыру, жемқорлыққа қарсы күрсеті ұйымдастыруда орын алған олқылықтарды айқындау мақсатында дөңгелек үстелдер ұйымдастыру;

- Азаматтардың белсенділік деңгейін анықтау мақсатында сауалнамалар жүргізіліп жатыр. Соған қарамастан, П.Н. Феценконың пікіріне сүйенсек, әлі күнге дейін қоғамда нөлдік төзбеушілік кімге, неге қарсы бағытталуы керек және азаматтардың оған қарсы тұру белсенділігі қай деңгейде: активті ме, әлде пассивті болу керек пе, әлі айқындалмаған.

Оның пікіріне сүйенсек, сыбайлас жемқорлық әрекеттері алдын ала ойластырылған әрекетке жатады. Сондықтан оған төзбеушілік, ең бірінші кезекте адамның өзінің белгілі бір ұстанымда: «пара алмаймын», «пара бермеймін» нық тұруы және мақсатқа жетудің жолы: тәрбие, оқу, білім.

Екінші жағынан, қарапайым салық төлеушілердің еңбегін миллиондап, миллиардтап жегендерді қатаң жазалау, олардың уақытынан бұрын шығып кетуіне мүмкіндік бермеу.

Үшіншіден, азаматтардың құқыққорғау органдарына деген сенімін арттыру, куәларды қорғау, материалдық, моральдық көтермелеу, шағымдарына мән беру [3, 68 - 69].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығымен Бекітілген «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы: «Құндылықтарды өзгерту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті арттыру. Адалдық, заңдылық пен прагматизм әркімнің ішкі құндылық нанымна айналуға тиіс. Қоғам сыбайлас жемқорлықты проблемаларды оңай шешудің кепілі ретінде қабылдамауға, достық қарым-қатынас пен протекционизмді жұмыспен ұштастырмауға тиіс. Жемқорлар қоғамдық айыптауға ұшырауға тиіс», - деп атап көрсетті [4].

Зерттеушілер сыбайлас жемқорлыққа қарсы «нөлдік төзбеушілік» механизмінің бірқатар бағыттарын көрсетеді:

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие мен білім беру. Бала-бақша, мектептен бастап, оқу орындарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру бағытындағы іс-шаралардың жүзеге асуы;

- Ашықтық пен тазалық. Мемлекеттік органдар мен бизнес - құрылымдардың ашық қызметі жемқорлық схемаларының құрылуына жол бермейді. Мемлекеттік органдар мен жеке секторды қадағалу мен бақылауды жүзеге асыратын арнайы құрылымдардың қызметінің тазалығы жемқорлыққа тосқауыл болады;

- Қатаң жауаптылық пен жаза. Сыбайлас жемқорлық үшін жауаптылық қатаң сипатта болуы және жеңілдіктерге жол берілмеуі;

- Азаматтардың қоғамдық белсенділігі мен қоғамдық бақылаудың күшейтілуі. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы волонтерлар мен қоғамдық ұйымдардың жұмысының белсенділігін арттыру арқылы мемлекеттік органдар мен жеке секторларға қоғамдық бақылауды жүзеге асыру үшін коммерциялық емес ұйымдардың қызметін жетілдіру;

- Электронды үкімет. Қызметтің барлық саласына электронды қызмет көрсету ықпалын күшейту арқылы жемқорлық тәуекелдерінің азаюына жол ашады [5].

Төзбеушілік қабілеттерін қалыптастыру үшін:

Біріншіден, сыбайлас жемқорлықтың кез келген көріністеріне нөлдік төзімділік атмосферасын қалыптастыру және қолдау үшін қоғамның құқықтық мәдениетін арттыру қажет;

Екіншіден, мемлекеттің, азаматтық қоғамның және халықаралық ұйымдардың жан-жақты әріптестігін тереңдету;

Үшіншіден, мемлекеттік қызметтің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бойынша мемлекеттің, үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимылын кеңейту қажет, - деп санайды [6].

С.С. Тинистанованың зерттеулерінде қоғамдық бақылаудың рөлін арттыру мәселесі қарастырылады. Қоғамдық бақылау – қоғамдық бақылау субъектілерінің қоғамдық мониторинг, қоғамдық тыңдау, қоғамдық сараптама және мемлекеттік органның,

квазимемлекеттік сектор субъектісінің жұмысы нәтижелері туралы есепті тыңдау нысандарында жүзеге асырылатын қоғамдық мүдделерді қорғауға бағытталған қызметі.

Қоғамдық бақылау объектісі – республикалық және жергілікті деңгейлердегі мемлекеттік органдардың және олардың лауазымды адамдарының қызметі, сондай-ақ квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметі және субъектісі – қоғамдық кеңестер, сондай-ақ коммерциялық емес ұйымдар, қоғамдық кеңестердің тапсырмасы бойынша азаматтар. Оның ішінде қоғамдық кеңестерге тоқталып, басым міндеттері: мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын жетілдіру, сондай-ақ халыққа қызмет көрсету сапасын арттыру бөлігіндегі кері байланысты қамтамасыз ету болып табылады. Кеңес құрамында – 12 мүше бар. Оған Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары, азаматтық қоғам өкілдері, бұқаралық ақпарат құралдары кіреді деп көрсетеді [7].

И.А. Моисееваның пікіріне сүйенсек, сыбайлас жемқорлыққа әсер ететін өте маңызды фактор демографиялық ахуал болып табылады. Мысалы, патриархалдық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа көбірек бейім екендігі анықталды. Бұл ер адамдар қаншалықты жемқор екенін анықтайтын бірқатар зерттеулердің нәтижелерімен расталады. Біраз бұрын, әсіресе кімнің жемқор екендігі туралы эконометрикалық еңбектерде ерлер немесе әйелдер қайсысы жемқорлыққа жақын, қайсысы жемқорлыққа төзе аламыды деген сауалдармен зерттеулер жүргізгін. Дүниежүзілік Банктің Еуропа, Африка және Азия елдеріне жүргізген ықпалды зерттеуі нәтижесінде әйелдер өздеріне сенімдірек және сыбайлас жемқорлыққа бейім емес деген қорытындыға келді. Кейінгі тұжырымдар кейіннен еңбек нарығы мен саясаттағы әйелдер санының артуы сыбайлас жемқорлықпен күресуге ықпал ететінін атап өткен қосымша зерттеулердің нәтижелерімен расталды. Осылайша, зерттеу нәтижелері мыналарды растайды: әйелдер ер адамдарға қарағанда сыбайлас жемқорлыққа аз ұшырайды, әсіресе ер адамдар өршіл, бәсекеге қабілетті және материалдық жағынан табысты болуы керек деген өздеріне сенім ұялатып, мінез-құлықтың үлкен ықпал етеді. Перу үкіметі полиция бөлімшелеріне көбірек әйелдерді тарту туралы шешім қабылдаған, себебі, жол полициясына 2500 әйел полиция қызметкері қабылданған кезде күтпеген жағдай орын алды, парақорлық күрт төмендеді және адамдар көшеде әйел полицейлерге қарап, тәртіп бұзудан алшақтады деп көрсеткен [8, 159].

Көптеген ғалымдар барлық әрекеттің бастамасы тәрбиеде екендігіне басымдық танытады. Тәрбиенің негізгі қағидаларының болуы заңды құбылыс.

Жат қылықтардан аулақ болуы үшін:

1. Келер ұрпақтың ақылды, намысқор, арлы, өміршең азамат болуын тілеу, яғни сәби алғаш дүние есігін ашқан күннен бастап, белгілі мақсат-тілектерден туындайды;
2. Баланы жастайынан еңбексүйгіш, елгезек азамат етіп тәрбиелеу. Еңбек қағидаларын жастардың бойына сіңіру, отбасында еңбектің қарапайым түрінен бастап, бейімдеу;
3. Баланы кішкентай күнінен денсаулығын сақтауға, денесінің шымыр болып өспеуіне мән беру;
4. Гуманизм және патриотизм. Ананы құрметтеу, Отанның намысын қорғау, қарттарға, ауру жандарға, кемтарларға көмектесу, басқа ұлт өкілдерін сыйлаудан бастау отбасының өзегі деп танылған;
5. Елді, жерді қорғап, адал еңбек ету үшін денені шынықтыру қажет;
6. Жат қылықтардан бойын аулақ ұстау үшін тіршіліктің тұтқасы, өмірдің шамшырағы өнер болғандықтан, жастарды бос уақытында өнерді үйренуге, уақытын босқа жібермеуге баулу;
7. Адамның өмірі мәңгі табиғат құшағында өтетіндіктен, тал бесіктен жер бесікке дейін қоршаған ортаны сүюге, ағаштарын кеспеге, орманын сақтауға, сатып жібермеуге, қастерлеуге үйрету;

8. Адамгершілік қасиеттерді баланың бойына дарыту, ізгілікке, имандылыққа, адалдыққа баулу, ар-ожданды қастерлеу басты қағидат болып қалыптасуы тиіс. Халқымыз «Жаным-арымның садағасы» деп арды адамгершілік қасиеттің үлгісі санаған [9, 151 -152].

Ұлттық құндылықтар - белгілі бір ұлттың азаматына тән зат, адамға тән қадір-қасиет, яғни ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар деп анықтама береді. Ол - тәрбие мен оқытуға бағытталған қазыналар. Оларға: меймандостық, кісілік, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттылық, қайырымдылық, ізгілік, еркіндік, өнерпаздық, сыпайылық, мәдениеттілік, шығармашылық, рухани байлық, махаббат сынды қасиеттер жатады

Келешек қоғам иелерін жан-жақты жарасымды жетілген, ақыл - парасаты мол, мәдени - ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу кезек күттірмейтін іс екені сөзсіз. Мағжан Жұмабаев «Жас бала - жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қалмақ» - деп тұжырым жасаған екен.

Ендеше, жас ұрпақты ерте жастан ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелесек, болашақта жақсы ұлтжанды азаматтар шығатыны күмән келтірмейді. Қоғамның даму тарихында құндылықтар қалыптасуының негізі ерте заманнан-ақ ойшылдар мен ғұламалардың назарында болды. Олардың тәрбиелік негіздері атадан балаға, ұрпақтан - ұрпаққа жететін ізгі қасиеттер мен ниеттерден тұрады. Ұлттық құндылық белгілі бір бағытты, мақсатты, жүйелі ұлттық көзқарасты, рухани дағдыны қалыптастыратын жүйе.

Сондықтан, ұрпақ тәрбиесіндегі құндылықтар ізгілікті, ақылды адамгершілік, парасаттылық, имандылық міндеттерін ажырата біліп, өзіне таңдау жасауы арқылы бойға сінеді [10, 61 - 62].

Ұлттық баяндамаға сүйенсек, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресуге ниет білдіргендердің саны 2023 жылмен салыстырғанда 2 пайызға өскен (Диаграмма 1).

Диаграмма 1. Азаматтардың сыбайлас жемқорлықпен күресу белсенділігі деңгейі

Қоғамда азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілігін қалыптастыру нәтижесінде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Ұлттық баяндама» 2024 жылдың қорытындысы бойынша халықаралық бағалау жүйелері шеңберінде Қазақстан «Transparency International» сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексында 40 балл алып, 180 елдің арасында 88 - орынды (39 балл және 2023-те 93-орын) иеленді, бұл қазіргі уақытта осы рейтингке қатысу тарихындағы ең үздік нәтиже болып табылады [11, 49].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тоқаев Қ.К. Сыбайлас жемқорлықпен күрес – менің стратегиялық мақсатым / <https://informburo.kz/kaz/newskaz/toqaev-sybailas-zemqorlyqpen-kures-menin-strategiayalyq-maqsatym>
2. Е.Отесов Нулевая терпимость к коррупции – основа справедливого общества / <https://www.gov.kz/memleket/entities/akimat>
3. П.Н. Фещенко Виктимологический аспект формирования нетерпимости к коррупционным проявлениям // Виктимология, 2020. - №1(23). – С. 66 -73.
4. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U22000000802>
5. Способы формирования нетерпимости к коррупционному поведению: проблемы и решения / <https://daniosvet.ru/b/sposoby-borby-s-korrupciey>
6. Г. Әбдіқалыкова Нулевая терпимость к коррупции должна стать нормой в Казахстане / https://rus.baq.kz/neobhodimo_prodolzhit_atmosferu_nulevoi_terpimosti_k_lubim_proyavleniyam_korrupsiy_gossektar_17209/
7. Тинистанова С.С. Құқық негіздері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет: оқу құралы/ Тинистанова С.С. – Талдықорған: І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2022. – 158 – 159 – 159 бб.
8. И.А. Моисеева Формирование нулевой терпимости к коррупции. - Проблемы укрепления законности и правопорядка: наука, практика, тенденции. Сборник научных трудов. - Минск : Изд. центр БГУ, 2019. – С. 158 – 164.
9. Тинистанова С.С. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және парасаттылық: монография / Тинистанова С.С. – Талдықорған: ИП «Алтын баспа», 2023. – 151 – 152 бб.
10. Ансабаев Д.С. Тәрбиенің қайнар көзі – ұлттық құндылықтар / ЖУ Хабаршысы, 2023.- №1(106).- 61 - 65 бб.
11. 2024 жылғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы Ұлттық баяндама. – Астана, 2025. – 53 б.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17525175>
УДК 347.472

ОТМЕНА ДАРЕНИЯ: ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ

ЕРЛАНҚЫЗЫ АНЕЛЬ

студент 4 курса ОП «Юриспруденция» университета «Туран»,

ТУЛЕБАЕВА АСЕМ СЕРИКБОЛОВНА

магистр юридических наук,
сениор-лектор университета «Туран»,
г.Алматы

Аннотация: *Институт отмены дарения в гражданском праве представляет собой важный правовой механизм, направленный на защиту интересов дарителя и обеспечение справедливости в гражданских отношениях. Отмена дарения возможна лишь в случаях, прямо предусмотренных законодательством, что подчеркивает исключительный характер данной меры. Основания для отмены дарения включают недостойное поведение одаряемого, покушение на жизнь или здоровье дарителя, а также ненадлежащее обращение с подаренной вещью, имеющей для дарителя большую неимущественную ценность. Содержание данного института выражается в совокупности правовых норм, регулирующих порядок и последствия отмены дарения, включая возврат подаренного имущества либо компенсацию его стоимости. Таким образом, отмена дарения выступает гарантией справедливости, правовой защиты и поддержания баланса интересов сторон в гражданско-правовых обязательствах.*

Ключевые слова: дарение, отмена дарения, гражданское право, договор дарения, основания отмены, одаряемый, даритель, имущество, защита прав, гражданско-правовые обязательства.

В Республике Казахстан отмена дарения регулируется нормами гражданского законодательства. Согласно Гражданскому кодексу РК, дарение является безвозмездной сделкой, но в определенных случаях даритель имеет право отменить дар. Отмена дарения — это правовой механизм, позволяющий дарителю аннулировать передачу имущества одаряемому при наличии законных оснований[1]. В отличие от расторжения договора, отмена дарения применяется уже после того, как дар был передан. Имущественные отношения между людьми регулируются различными правовыми нормами. Одним из них является договор дарения, то есть безвозмездная передача имущества или имущественных прав одной стороной (дарителем) другой стороне (получателю). Этот договор играет важную роль в гражданских правоотношениях и является проявлением доверия и дружбы между людьми.

Значение договора пожертвования велико не только между физическими лицами, но и между юридическими лицами и благотворительными организациями. Например, спонсоры и покровители могут оказывать финансовую или имущественную помощь образовательным учреждениям, больницам и благотворительным фондам. Гражданский кодекс Республики Казахстан четко определяет основные положения настоящего договора, условия и ограничения его заключения.

Гражданское законодательство Казахстана устанавливает несколько оснований для отмены дарения: 1. Причинение вреда дарителю — если одаряемый совершил умышленные противоправные действия, направленные против жизни, здоровья или имущества дарителя либо его близких родственников. В этом случае даритель имеет право потребовать возврата дара в судебном порядке.

2. Неисполнение условий дарения – если договор дарения содержал определённые условия (например, обязанность ухаживать за дарителем), но они не были выполнены одаряемым.

3. Резкое ухудшение материального положения дарителя – если после передачи дара финансовое положение дарителя значительно ухудшилось и сохранение дара за одаряемым приводит к тяжёлым последствиям для дарителя.

4. Злоупотребление доверием – если дар был получен в результате обмана, введения в заблуждение или психологического давления.

5. Использование дара в незаконных целях – если одаряемый использует полученное имущество для совершения противоправных действий, даритель может обратиться с требованием об отмене дарения[2].

Дарение — гражданско-правовой договор, основной целью которого является безвозмездная передача имущества. Заключая настоящий договор, даритель добровольно отказывается от своего имущества, а одаряемый принимает его в свое владение. Основными целями заключения договора дарения являются: укрепление отношений между людьми (например, между родственниками, друзьями). Пожертвование имущества в благотворительных целях (через меценатов и фонды). Поддержка некоммерческих организаций[3]. Дарение — безвозмездная передача имущества или имущественных прав от одного лица другому в гражданско-правовых отношениях. Посредством этого соглашения даритель добровольно передает определенное имущество или право, находящиеся в его собственности, другому лицу. Дарение подарков может осуществляться в следующих целях: Укрепление отношений между людьми — подарки дарятся между родственниками, друзьями и любимыми. Пожертвование — спонсоры и благотворительные фонды жертвуют имущество в помощь социально незащищенным слоям населения или общественным организациям. Поддержка некоммерческих организаций — некоторые предприниматели и организации заключают соглашения о пожертвованиях для поддержки образования и здравоохранения.

Главной особенностью данного условия является невозвратность. То есть даритель передает это имущество, не требуя никакой компенсации или обязательств. Если же встречное требование предъявлено к дарению, то такой договор не является дарением, а относится к другому гражданско-правовому договору[4].

Договор дарения является важной частью гражданского права, однако законодательство, регулирующее его заключение и исполнение, предусматривает определенные ограничения и основания для расторжения. Эти правила четко прописаны в Гражданском кодексе Республики Казахстан и гарантируют, что дарение подарков является справедливым и законным. Отмена дарения – это исключительная мера, которая применяется в случаях, когда одаряемый недобросовестно ведёт себя по отношению к дарителю или когда дарение ставит дарителя в крайне сложное финансовое положение. Законодательство Республики Казахстан чётко определяет основания и процедуру отмены дарения, обеспечивая защиту прав участников гражданского оборота.

Договор пожертвования является важным правовым инструментом, укрепляющим доверие и благотворительность между гражданами и организациями. Однако при этом необходимо соблюдать правовые ограничения и учитывать принципы справедливости. Ограничение условий дарения подарков направлено на обеспечение беспристрастности государственных служащих, сотрудников правоохранительных органов, специалистов в области медицины и образования.

Кроме того, возможность расторжения договора дарения помогает защитить права дарителя и предотвратить несправедливые ситуации. Если одаряемый причиняет вред одаряемому, не выполняет условия договора или совершает противоправные действия, договор может быть расторгнут, а дар возвращен.

Таким образом, договор дарения является важным институтом гражданского права, и при его составлении необходимо соблюдать все требования законодательства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ.// Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994 г., N 23-24 (приложение) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000>
2. Жайлин, Г.А. Гражданское право – Учебное пособие. Алматы: Жеті Жарғы.- 2018. - С.124.
3. Сулейменов, М.К., Басин, Ю.Г. Гражданское право Республики Казахстан – Алматы: Баспа, 2019.- С.44-46.
4. Айдарбаев, С.Ж. Гражданско-правовые сделки: теория и практика – Астана. - 2020. – С.78.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18022680>

OZAN DİLİ ÇEVİK OLUR

ATAYEVA BAGUL BAIRAMGELDIYEVNA

Ondokuz Mayıs Üniversitesinin Ali Fuad Başgil Hukuk fakültesinin öğrencisi
Samsun, Türkiye

Soyut: Diyelim ki, olaylar tam ters bir ölçüde canlandı yani saz-sohbetten anlayan bir İktidara denk gelinmedi. Hangi sonuç beklenecekti? Barış Savaşa dönüşecekti ve bu yıkıntılar Halk hafizesinde kötü yaratım olarak kalacaktı. Sonuçta ortalık karışır ve **“başlar ayak, ayaklar baş’a”** dönüşecekti. Çünkü Barış kuralları’nın kullanımı **“Her kese hakettiği değeri vermekte”** etkili ve yetkilidir, aksi halde ayrıca her şeyde olduğu gibi **“Düz gitmiyorsa, ters gidiyor dur”** ve bu kural asla şaşmaz. Eserler bize öğüt olarak, örnek olarak herhangi bir iş yüzünde nasıl davranılmasını açıklıyor. Eğer Saz ile Sohbetten anlayanlar **Baş** olarak karar veriyorlarsa orada Halk için Mutluluk ve Huzur, çözüm var demektir, zira eserdeki kahramanlar gibi **“hakettiğini vermeyi”** göze alan insanlar daima büyük felaketlerden kurtarıcılardır

Anahtar kelimeler: epos, barış, saz, siyaset

Türkmenler hakkında çekilmiş olan resimlere baktınız mı? Onların hepsinde takriben eli dutarlı (iki telli türkmen halk çalgısı) baksı’nın resmine denk gelme imkanı vardır. Bütün halkı tamamen baksı’nın şeklinde canlandırma için en azından o milletin saz ile sohbet’in hakikaten müşterakları olması gerekiyor. Ünlü yunan filozofu **Aristoteles** ‘Müzik dinlenince tutkular kendi kendisinden zevkine varır’ der. Duygularını, hissettiklerini, amaç ve hedeflerini müzikle ifade etmek o halkın zekasından, belagatından haber veriyor. Zira ‘saz dilinden’ her kes anlayamaz, sazın kalplere teselli olmak gibi doğal seciyesini sezmez. Eskiden padişah ve sultanlar saraylarında bir ‘özel şarkıcıya’ ihtiyaç duymaktansa, onları saraya davet ederek, yanılla tutmayı tercih ederlerdi ve şah ziyafetinde, şölenlerde baksılar şarkı söyleyir, saz da çalırdı. Böyle yapılmasının nedeni padişah sultanların şarkılardan ruhi lezzet almakla birlikte kendilerini ‘güzelliğe dokunan’ ve halk önünde saz ile sohbetten anlayan birileri gibi göstermek isteğidir. Çünkü sazın ilim olduğu ve onunla beraber sazı bilen insanın da ilimli olduğu hakkındaki düşünce çok eski zamanlardan beri devam etmektedir. Hükümdar ailesinden olan hanım kızlar ise evlenmek isteyen erkeklerin saz çalmasını üç koşuldan biri olarak bağlamışlardır. Aynı zamanda şarkı ve sazlar birbirleriyle fikir alışveriş yapılmasının, hali ahval sormanın kültürel bir yoluna dönüşmüştür. Eğer Yiğit aşkın kollarında saz kuralı varsa, kız maşuk kızgınlığını tebessüme değiştire biliyormuş. Halk edebiyatına ait eserlerin birçoğunda kahraman yiğit’in kız kalbini aydın ve sazın yardımıyla feshetmesi olağan bir durum olarak görülmektedir. Hatta yaşamını sürdürebilmeyen yoksul halkın şikayetini saz le anlatarak padişahın artık gazabından kurtulan zamanları olmuş. **“Dile gelen sözler gönül nakşıdır”** fehmine göre halkın hal ahvalını yayıcılar, dile getiriciler olarak baksılar ortaya çıkmıştır. (Bak, **Mahmut Gayıbı “Gelende vardır”** şiirinin doğuş tarihi) Birinciden baksı ve şarkıcılar halk etrafında dolaşan ve onu iyi anlayan bireyler olduğundan dolayı, ikinciden, herhangi bir şeyi söz ve saz le anlatmanın diplomatik usulünü iyi bilmesi sebebiyle bu gibi tarzda üstlenmişler.

Böylelikle, barış içeren diplomatik yöntemli diyalog kurma işi baksıların payına düşmüştür. Bu hakkında **Nurmirat Sarıhanov’un “Şükür Bahşi”** adlı eserinde anılmış bir olaydan bahsedeceğiz. Eserin kıymeti Şükür bahşının esir düşmüş erkek kardeşini savaş veya yıkıntı yoluyla değil, saz ile azat etmeye mütedair fikrinden ibarettir. Şükür Bahşi, halkının, zamanının bir evladıdır. Halk böyle düşünmeseydi, eğer saz daha önce bir barış aracı olarak kullanılmasaydı, Şükür Bahşi saz le "savaşa" girecek güce sahip olur muydu?! Her tarihi şahsiyet halk tarafından yaratılmıştır, her tarihi şahıs halkının milli fikirlerini devam ettiren birey olarak hareket eder.

Demek ki Şükür Bahşının saz le savaşa gitmesi bu halkın eskiden düzenlenmiş barış temayüllerinin eyleme geçişidir. Bu nedenle, bu tür olay örgüsü içeren eserler folklorumuzda daha eski zamanlardan beri bulunmaktadır. Ulusal mirasımız olan "Korkut Ata" destanındaki "Uşun koca

oğlu Seğrek” boy’u tıpkı “Şükür Bahşi” eserindeki bir vakanı anlatır. Koca Uşun’un iki oğlu vardı; biri Eğrek ise, diğeri Segrek. Bir gün Eğrek, Şükür Bahşi'nin kardeşi gibi bir baskına çıktı ve düşman tarafından esir alındı. Şükür Bahşi gibi Seğrek de bundan habersizdi. Şükür Bahşi, kardeşinin esir alındığı haberini yengesinin fitil verici sözlerinden öğrendiyse, destanın kahramanı Seğrek de bu haberi kışkırtıcı birinden duymuştu. Destanın intikam alma ile ilgili tüm boyları boyunca Başkahramanı birisi tahrik ediyor. Bu gelişme şöyle anlatılabilir:

- 1) Bihaber başkahraman
- 2) Kışkırtıcı
- 3) Başkahramanın intikam alma hevesinin meydana çıkması

Epos’un bu tür bir kompozisyonel gelişimine, “**Köroğlu**” destanı’nın “**Arap’tan İç alış**” bölümünde de karşılaşıyoruz. Kardeşinin düşman topraklarında yattığını fark eden Seğrek, hiçbir müdahalede bulunmadan kardeşini kurtarmaya karar verir. Onu bu niyetinden vazgeçirmeye çalışırlar ve evlendirirler, ancak “ayagı’nın bağlanması” bile beklenen sonucu vermez. Düşmanlar, kardeşleri Eğrek’i Seğrek’e karşı meydana çıkarırlar. Karşı karşıya dövmüşmek, canlarını vermek zorunda kalan iki kardeş, aynı rahimde yatan, aynı kandan doğan kardeşler olduklarını henüz bilmiyorlar. Destanın bu bölümü, en hafif tabirle, **Firdevsi'nin "Şehname"** eserindeki **"Rüstem ve Sührab'ın Hikâyesi"**ni hatırlatıyor. O bölümde, oğlunu tanımayan Rüstem kavgaya dahil oluyor. Oğlunu dövüşte yenerek öldürüyor. İyi haber şu ki, “Korkut Ata” destanında, böylesine trajik bir olay yaşanmadan önce iki kardeş birbirlerini tanıyorlar. Eğrek’in elindeki **dutar, (bazi yazgılarda Kopuz)** birbirlerini tanıma arzusu yaratır. Eğrek, elindeki dutarın yardımıyla Seğrek’e kim olduğunu ve niyetinin ne olduğunu sorar. “Şükür Bahşi” eserinde kurtarmaya giden kardeşin elinde bir dutar varsa, “Korkut Ata” destanında kurtarılması gereken kardeşin elinde bir dutar vardır. Ancak bu fark, saz’ın barıştırmacı gücünü en ufak bir şekilde azaltmaz. Saz’ın anlayışı teşvik etme ve ruhları sakinleştirme gücü her iki eserde de sarsılmaz. Eğer o anda Eğrek’in elinde dutar değil de bir kılıç olsaydı, olay farklı biterdi. Seğrek’in sözlerini okuduğumuzda bunu daha da net anlıyoruz. O der ki: **“Bre kafir Atam Korkut kopuzu hürmetine çalmadım dedi, eğer elinde kopuz olmasaydı ağabeyimin başı için seni iki parça kılardım dedi”** ve kim olduğunu söyledi. Destanın bu bölümünü heyecan duymadan okumak imkânsız:

Sabah erken yerimden kalktığım kardeş için Ak boz atlar yormuşum kardeş için Kalenizde esir var mıdır kafir söyle bana Kara başım kurban olsun kafir sana – diye Eğrek’ten sordu.

Sonuç olarak iki kardeş birbirini tanır, birbirine sarılır, düşmana karşı savaş açarlar ve kılıç çekerler. İşte o anda, kardeşlerin mutlu olmasını ve yeniden bir araya gelmesini sağlayan **saza olan, dutar'a olan sevgi** daha da güçlenir. Saz’ın gerçekten hiçbir silahın yerini tutamayacağı bir güce sahip olduğuna inancın artar.

Günümüzde en çok da **Barış** kurallarını içeren usüllere gereksinim duyuyoruz. Bu yüzden makalenin bazı yönlerine dikkat çekme isteğimiz mevcuttur.

1. Saz ile sohbetten anlayan ıktıdar Güç – Padişah veya han (elinde hakimiyet olan birisi) “Şükür Bahşi” eserinde böyle bir güç olarak İran Hanı ortaya çıkıyor zira elinde Sazın olsa bile eğer o saza değer vermeyen birine denk gelirsene, olaylar senin beklentin’den başkaça olabilme imkanı vardır. Eserde olay tıpkı epostaki gibi mutluluk ve barış ile sonlanıyor. Şükür Bahşi’nin hayrına Saz ve sohbe hürmette kusur etmeyen İran Han’ı bulunuyor

2. Diyelim ki, olaylar tam ters bir ölçüde canlandı yani saz-sohbetten anlayan bir İktidara denk gelinmedi. Hangi sonuç beklenecekti? Barış Savaşa dönüşecekti ve bu yıkıntılar Halk hafizesinde kötü yaratım olarak kalacaktı. Sonuçta ortalık karışır ve **“başlar ayak, ayaklar baş’a”** dönüşecekti. Çünkü Barış kuralları’nın kullanımı **“Her kese hakettiği değeri vermekte”** etkili ve yetkilidir, aksi halde ayrıca her şeyde olduğu gibi **“Düz gitmiyorsa, ters gidiyor dur”** ve bu kural asla şaşmaz. Eserler bize öğüt olarak, örnek olarak herhangi bir iş yüzünde nasıl davranılmasını açıklıyor. Eğer Saz ile Sohbetten anlayanlar **Baş** olarak karar veriyorlarsa orada Halk için Mutluluk ve Huzur, çözüm var demektir, zira eserdeki kahramanlar gibi **“hakettiğini vermeyi”** göze alan insanlar daima büyük felaketlerden kurtarıcılarıdır.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Б.А. МАТАЕВ, КАРЖАСОВА Г. [ПАВЛОДАР, ҚАЗАҚСТАН] ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІ, ӘДІСТЕМЕЛЕІК КӨМЕКТІҢ РӨЛІ.....	3
АНДОН АТАНАСОВ АТАНАСОВ РОЛЯТА НА ЕМОЦИИТЕ И ЧУВСТВАТА В ОБУЧЕНИЕТО И ВЪЗПИТАНИЕТО НА ДЕТЕТО.....	10
БАБИЧЕВА ДАРЬЯ АЛЕКСЕЕВНА, УМИРЗАКОВА Л. А. [АСТАНА, КАЗАХСТАН] ЭТИЧЕСКИЙ ЭКСПАНСИОНИЗМ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ МОРАЛИ.....	18
БИСЕМБАЙҰЛЫ МИРАС [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН], САДЫКОВА АЛИМА, ТАКЕЕВА ЖАНИЯ, АНВАРБЕК АРАЙЛЫМ ЕРЛАНҚЫЗЫ, ЕСЕНГЕЛЬДИНА АЙШАБИЫ, МИРАНЫЯ ГАГИК ВАРДАНОВИЧ [АСТАНА, ҚАЗАҚСТАН] АҚСАҚ ТЕМІР ЖОРЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ТҮРІК-МҰСЫЛМАН ӘЛЕМІНДЕГІ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУ.....	24
КОЖАХМЕТОВА САУЛЕ НАМАЗБАЕВНА, АНВАРОВА ШОХСАНАМ ИРСАЛИЕВНА [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО...30	30
КАНАТАЕВОЙ ДИАНЫ КОНСТАНТИНОВНЫ, БАБАЕВА ЗАРИНА САЙФУЛЛАЕВНА БИОГРАФИЯ СТУДЕНТКИ 4 КУРСА НПУУЗ ИМЕНИ НИЗАМИ.....	36
СЕРІК ЕҢЛІК, Л.М.ӘЛІМЖАНОВА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ЛОГИСТИКАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ҮШІН КӨРСЕТКІШТЕРДІҢ ТЕҢДЕСТІРІЛГЕН ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ.....	38
БРМАНОВ ЕЛЕР НУРЛЫБЕКОВИЧ, БЕКЕНОВА АНАРГУЛЬ САГИНДИКОВНА [УРАЛЬСК, КАЗАХСТАН] ИНКЛЮЗИВНАЯ ПЛАТФОРМА ПОМОЩИ ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ: ИИ-АССИСТЕНТ И СЛУЖБА ДОМАШНИХ УСЛУГ С ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКОЙ.....	47
НЕМУДРОВА АНАСТАСИЯ АЛЕКСЕЕВНА, УНГАРБАЕВА ГУЛЬМИРА ИБРАГИМОВНА [АКТОБЕ, КАЗАХСТАН] МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ. СОЦИОЛИНГВИСТИКА.....	53
ХАЛМЕТОВА САФИЯ НАДИРОВНА, МАУЛЕНБЕРДИЕВА Г.Б. [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА СРЕДИ УЧАЩИХСЯ.....	59
ҚҰТТЫМҰРАТ АРУЖАН ЕРЛАНҚЫЗЫ, ТУЛЕБАЕВА АСЕМ СЕРИКБОЛОВНА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] УЧАСТИЕ АДВОКАТА В УГОЛОВНОМ ДЕЛЕ.....	64
МҰРАТҰЛЫ САМРАТ, ТИНИСТАНОВА САЛТАНАТ САЙДАХМЕТОВНА [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА НӨЛДІК ТӨЗБЕУШІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕТІКТЕРІ.....	68
ЕРЛАНҚЫЗЫ АНЕЛЬ, ТУЛЕБАЕВА АСЕМ СЕРИКБОЛОВНА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ОТМЕНА ДАРЕНИЯ: ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ.....	73
ATAYEVA BAGUL BAİRAMGELDIYEVNA [SAMSUN, TÜRKİYE] OZAN DİLİ ÇEVİK OLUR.....	76

✉ els_science@mail.ru

🌐 www.irc-els.com